

ALP ARSLAN ZAMANI TÜRK
GIYİM - KUŞAMI

Prof. Dr. Mehmet Altay KÖYMEN

Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin üçüncü sayısından ayrı basım

Ankara - 1971

ALP ARSLAN ZAMANI TÜRK
GİYİM-KUŞAMI*

MEHMET ALTAY KÖYmen

GİRİŞ

Giyim-kuşam Alp Arslan zamanı kültür hayatının mühim bir konusudur. Bu konu mühim olduğu kadar işlenmesi de güçtür. Çünkü, bildığımıza göre, Selçuklu devri giyim-kuşamını konu edinen özel bir araştırma henüz yapılmamıştır. Biz konumuzun çerçevesi içinde eldeki materyeli değerlendirerek, Alp Arslan zamanı giyim-kuşamı hakkında fikir vermeğe çalışacağız.

Bu konuyu işlemeğe başlamadan önce, diğer kültür tezahürlerinde olduğu gibi, giyim-kuşamda da bir devamlılığın bulunduğu hatırlatalım. Bununla, Türk giyim kuşamının, medeniyet dairesi değişimlerinden, yani Selçuklu Türkler'inin Orta-Asya saf Türk medeniyet dairesinden Orta ve Yakın Doğu İslâm medeniyeti dairesine girmelerinden en az ölçüde müteessir olduğunu söylemek istiyoruz. Gerçekten, Selçuklu giyim-kuşamının, bir taraftan İslâmdan önce Türk giyim kuşamının hemen hemen aynen devamı olduğu söylenebileceği gibi, bugün bilhassa Türkmen kadınlarının kıyafetlerinin de Selçuklu kıyafetinin pek az değişmiş şekli olduğu ileri sürülebilir.

Müstakil bir kültüre sahip olan Türkler'in, kendilerine has kıyafetleri de vardı. Böylece İslâm medeniyetinin diğer başlıca kültürlerini temsil eden Arap ve İran kavimlerinden ayrı bir Türk kıyafetinden tereddüsüz söz edilebilir:

Haleb Mirdasogulları hükümdarı Mahmut, şüphesiz, Selçuklu hükümdarının tevecühünü kazanmak için, Alp Arslan'ın huzuruna, Oğuz kıyafetiyle çıkmış

*Değerli yardımlarından dolayı sayın Doç. Dr. Serare Yetkin, sayın Doç. Dr. Nurehan Atasoy ve sayın Dr. Emel Esin'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No: 68864	Okt. 1977
Tan. No:	

ti¹. Bundan, Alp Arslan'ın da Oğuz kıyafetinde olduğu kendiliğinden anlaşılır. 1123 yılında Bâtınliler Bağda'da Türk kıyafetiyle girmişlerdi². Alp Arslan'ın ölümünden altmış yıl sonra bile ayrı bir Türk kıyafetinden — bu sefer Türkmen kıyafeti adı altında — bahsedilmektedir³. Şehirlerde yerlesen Türkmenler bile kıyafetlerinden hemen tanınıyorlardı⁴. Şu halde Türkler hangi ortamda bulunurlarsa bulunsunlar kıyafetlerini muhafaza ediyorlardı.

İslâm medeniyeti dairesinde yaşayan Türkler'in kendilerine has kıyafetlerinin bulunduğu böylece tesbit ettikten sonra, şimdide Türkler arasında kıyafet birliğinin bulunup bulunmadığını görelim.

Kâşgarlı Mahmud'un eserinden öğrendiğimize göre, muhtelif coğrafi sahalarda yaşayan Türk kavimlerinin her birinin farklı kıyafetleri vardı. Zira, bu eserde meselâ Oğuz⁵, Karluğ⁶, Çigil⁷, Kıpçak⁸, Yağma⁹, Kençek¹⁰, Oğrak¹¹

¹ Bk. Mehmet Altay Köyメン, *Alp Arslan ve Zamani*, «Vasal Devletlerle Münasebet» bahsi. Türk kıyafetleri hakkında bilgi almak için şimdibk. E. Esin, «Ay-Bittiği» The Court Attendants in Turkish Iconography, Central Asiatic Journal, XOV/1-3, 78-117. Auadolu Selçukluları giyim kuşamı için bk. M. Z. Oral, Selçuklerde Giyim Eşyası, Türk Etnografya Dergisi, V., 14-20. Mehmet Öndere, Kubad-Abbad Sarayıları, Sanat Tarihi Yılıığı I İstanbul, 1968, 116-121.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, Haydarâbâd, 1359, IX, 242 (517 yılı hâdiseleri).

³ İbnü'l-Cevzî, X, 36 (528 yılı hâdiseleri).

⁴ Muhammed Gaznevî, *Makamât-i Jendepîl* (Ahmedi Cam), nr. Hâşmet Mueyyed, Tahran, 1340, 135, 153, 156, 157.

⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Diyâan*, trc. B. Atalay, I, 293; II, 269.

⁶ Ay. eser, II, 276.

⁷ Ay. eser, II, 269.

⁸ Ay. eser, aynı yer.

⁹ Ay. eser, III, 203.

¹⁰ Ay. eser, II, 277: Bunların Türk'ten bir bölüm olduğu tasrih edilmektedir.

¹¹ Ay. eser, II, 279. Ayrıca görüldüğü üzere, yiğitliği ile meşhur bir kavim.

kılığına girildiğinden bahsedilmektedir. Bundan anlaşılıyor ki, bir insanın kıyafetine bakılınca onun Oğuz mu, Kıpçak mı, Karluğ mu v.s. olduğu hemen fark ediliyordu. Bazan Türkler'den Çin kıyafetine¹², Tibet kıyafetine¹³ giren de oluyordu. Bununla beraber, hangi coğrafi sahada yaşarsa yaşasın ve hangi boy'a mensup olursa olsun, Türk kıyafetlerinin umumî hatlarıyle birbirlerine benzedikleri anlaşılıyor. Zira, Bizans ordusunda hizmet eden Peçenek ve Uz gibi Türk boyları, Malazgirt Meydan Muharebesi'nde kendileri gibi Türk soyundan bir kavimle çarşılıklarını dillerinden olduğu kadar kıyafetlerinden de anlaşırlar ve kitleler halinde Selçuklular tarafına geçmişlerdi¹⁴. Bundan anlaşılıyor ki, hiç olmazsa askerî kıyafette bütün Türkler arasında pek fazla fark yoktu.

Bizi burada bilhassa Oğuz-Türkmen kıyafeti ilgilendirmektedir. Söyleneğe hacet yok ki, Oğuzlar arasında da tek tip bir kıyafetten pek bahsedilemez: Bazi noktalarda, erkeklerle kadınların kıyafetleri farklılık gösteriyordu. Bunun gibi, hemen her sosyal tabakanın ayrı bir kıyafeti vardı. Sonra yukarıda işaret edildiği gibi, askerî sınıfın da kendisine mahsus bir kıyafeti vardı. Önce erkek kıyafeti ile kadın kıyafeti arasındaki farkı kaynaklarda geçen bilgiye dayanarak tesbite çalışalım:

Tugrul Bey'in üvey oğlu Enüşervân, sultanatının son yılında bu Selçuklu hükümdarına karşı isyan etmişti¹⁵. Yakalanarak hapsedildi. Sultan öldüğü zaman o, Rey kalesinde hapis hayatı sürüyordu. Satranç oynadığı mevâlîyi öldürmesi üzerine kale muhafizleri hücreni kuşattılar. Bunun üzerine çok sevdiği cariyesine pencereden atlamasını ve kalenin altında kendisini beklemesini söyledi. Asıl maksadı sevgilisinin kendisinden önce ölmesini sağlamaktı. Cariye pencereden atlayınca rüzgâr elbisesine doldu ve onu dağa doğru götürdü. Yere düşüğü zaman ise,

¹² Meselâ bk. ay. eser, II, 271: «adam Maçın kılığına giridi».

¹³ Meselâ bk. ay. eser, II, 265.

¹⁴ Bk. Mehmet Altay Köyメン, *Anadolu'nun Fethi ve Malazgird Meydan Muharebesi*, Malazgird Zaferi ve Alp Arslan, 2. baskı Ankara, 1971.

¹⁵ Sibt ibn al-Cevzî, *Mirâtuz-zâman*, nr. A. Sevim, 100.

sadece kolu kırdı. Fakat *E n ú s e r v á n* kaleden atlayınca, vücuda parça parça oldu ve tabii derhal öldü¹⁶.

Verdiğimiz bu bilgiden konumuz bakımından çıkan sonuç şudur: Selçuklu devrinde kadın elbiseleri boldu. O kadar ki, yüksek bir yerden bir kadın attadığı zaman, elbise paraşüt gibi açılmaktadır. Erkek kıyafeti ise böyle değildir. Bir dereceye kadar vücuda yapıştır. Mamasih, bunu mutlak mânada almamak lâzımdır. Zira, *K â s g a r l i M a h m u d*'un eserinde birisinin elbisesinin başına toplandığından, dolandığından bahsedilmektedir¹⁷. Nitikim, «*g e n i s e l b i s e y i p r a m a z ; d a n i s i k l i i s b o - z u k o l m a z*» atasözü¹⁸, Türkler'de bol elbise telekkisinin hâkim olduğunu göstermektedir.

I ELBİSE MALZEMESİ

Muhtelif içtimai tabaklara mensup erkek ve kadın kıyafetlerinden bahsetmeden önce, bu kıyafetlerin yapıldığı malzemeyi, süslenme vasıtalarını ele alacağız. Böylece, muhtelif içtimai tabakalara mensup erkek ve kadın kıyafetleri kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

1 — Kumaşlar

Elbiselik kumaşlar başlıca ipektan, pamuktan, deve tüyünden, yünden imâl ediliyordu. Elbise imâlinde en çok ipek kumaş kullanılmıştı. Görünüşe göre, ipek kumaşların ancak bir kısmı Türkler tarafından dokunuyordu. Gene görünüşe göre, Türkler millî âdetlerinde kullandıkları veya bayrak yaptıkları kumaşları kendileri dokuyorlardı. Çünkü *K â s g a r l i M a h m u d*, eserinde büyük devlet adamlarının mezarlara örtülen kumas¹⁹ ile kırmızı ipek kuması²⁰ Türkçe özel terimlerle kaydetmektedir. Bu kumaşlar

¹⁶ *S i b t , a d . g e ç e n e s e r*, 109 - 110.

¹⁷ *K â s g a r l i M a h m u d*, *D i v a n*, trc. B. Atalay, II, 233.

¹⁸ *A y n . e s e r*, III, 358.

¹⁹ *A y n . e s e r*, I, 14, 72: «esük» ve I, 153: «esüklük barçın».

²⁰ *A y n . e s e r*, III, 438: «k a f g a r».

aynı zamanda elbise imâlinde de kullanılıyordu. Türkler bunların dışında yol yol çizgili bir ipek kumaş dokudukları gibi²¹, ince bir ipek kumaş da dokuyorlardı²². Ayrıca, yine Türkler, esasını yeşil renk teşkil eden bir ipek kumaş dokumasını da biliyorlardı²³.

Türkler, ihtiyaçlarını büyük ölçüde dışarıdan tedârik ettikleri kumaşlarla karşılıyorlardı. İpek kumaş tedârik ettikleri memleketlerin başında Çin geliyordu. Çin kumaşları esas adlarını, tabii Türkçe'ye uydurulmuş olarak, muhafaza ediyorlardı²⁴. Çin ipeklerinin bir kısmı alacaknaklarla bezenmişlerdi²⁵. Diğer bir Çin ipekli çeşidi, Türkler'in çok sevdiği bir renk olan kırmızı renkte idi ve üzerinde sarı benekleri vardı²⁶.

Selçuklu Türkleri Bizanstan'da ipek kumaş ithal ediyorlardı: Selçukluların Başkenti Bagdad şahname'sinin üzerinde Rûmî ipek gömlek vardı²⁷.

İpegin ne kadar kıymetli olduğu şu atasözünden de anlaşılmaktadır: «*Ç i n h a k a n i n n i n i p e ğ i b o l d u r , a m a e l b i s e l i k i p e ğ i ö l g m e d e n b i c m e z*»²⁸. Diğer,

²¹ *A y n . e s e r*, III, 17: «y o l a k b a r ç i n».

²² *A y n . e s e r*, I, 18: turkuş = ipek; III, 380: «y i n ç g e t u r k u» = ince ipek. Selçukluların önce kumaşlara dair fikir edinmek için bk. B. O g e l , *I s l â m i y e t t e n ö n c e T ü r k K ü l t ü r T a r i h i*, Ankara, 1962, İndeks.

²³ *K â s g a r l i M a h m u d*, *D i v a n*, trc. B. Atalay III, 142 - 3: «Y a s i l y e r l i g b a r ç i n».

²⁴ Meselâ bk. *a y n . e s e r*, I, 44: «ş a l a ş u»; 485: «z ü m k ü m». Kaynakta «b i r ç e s i t Ç i n i p e k l i s i» denmektedir.

²⁵ *A y n . e s e r*, III, 120: Bu kumaş «ç i t» adını taşıyordu. Bu kelime bu gün de kullanılmaktadır.

²⁶ *A y n . e s e r*, III, 240: Bu kumaş «l o h t a y» adını taşıyordu. Çince «l o h» ham ipek; «t a i » ise kuşak demektir. Bk. C. Brockelman, *a d . g e ç . e s e r*. Ayrıca bk. *K â s g a r l i M a h m u d*, *D i v a n*, nr. *K i l i s l i R i f a t*, III, 18.

²⁷ *G a r s ü n - N i m e M u h a m m e d b . H i l â l e s - S â b i , e l - H e f e v â t u n - N â d i r e n s r . e s - S â l i h e l - E s t e r*, Şam, 1967, 295.

²⁸ *K â s g a r l i M a h m u d*, *D i v a n*, trc. B. Atalay, I, 427.

taraftan, bütün kıymetine rağmen, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde geçen «*O (adam) i p e k k u m a ş k u c a k l a d i*» cümlesi³⁰, Selçuklu devrinde ipegin ne kadar bol olduğuna delil olarak alınabilir.

Elbiselik kumaş imâlinde ikinci sırayı pamuk işgal ediyordu. Türkler pamuktan çubuklu ve naklılı elbiselik bir kumaş dokuyorlardı. Kıpçaklar bu kumaştan yağmurluk da yapıyorlardı³¹. Diğer bir pamuklu kumaştan örtü yapıyordu. Fakat, Yemekelel bu kumaştan elbise yapıyordular³². Pamuk iplik ve kumaş olarak değil, bâzan ham madde halinde de kullanılıyordu. Meselâ, pamuk iki bez arasına döşeniyor ve hırka olarak dikiliyordu³³.

Görünüşe göre, deve tüyü, elbise imâlinde üçüncü sırayı işgal ediyordu³⁴. Koyun yünü ise elbise imâlinde son sırada geliyordu³⁵. Yünden yapılan elbiseyi daha ziyade köleler giyiyorlardı³⁶. Kölenin yün elbise sahibi olması bile istisnaî bir hâdise imîş gibi, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde özel olarak kaydedilmektedir³⁷. Bundan anlaşılıyor ki, kölenin yün elbise sahibi olması mühim bir mes'uledir.

Koyun yününün, elbise malzemesi olarak bu kadar az yer işgal etmesinin sebebi şudur: Koyun yünü, dokumadan ziyade keçe haline getiriliyordu. Bu keçe, ayrıca görüleceği gibi, çadırdan çizmeye, kuşağa ve börk'e varıncaya kadar muhtelif maksatlar için kullanılıyordu. Veya yine aşağıda görüleceği gibi, derisiyle birlilik-

³⁰ Ay n. e s e r , III, 338 : «*o l h a r ç i n k u ç a k l a d i*».

³¹ Ay n. e s e r , I, 392 : «*k e m e k*». Brockelmann, a d. g e ç. e s e r , 130.

³² Kâşgarlı Mahmud, *D i v a n*, trc. B. Atalay, III, 155 : «*ç e k*»; ayrıca bk. Brockelmann, a d. g e ç. e s e r , 51.

³³ Kâşgarlı Mahmud, *D i v a n* trc. B. Atalay, I, 408.

³⁴ Meselâ bk. ay n. e s e r , I, 348. Türkler deve tüyünden imâl edilen elbiseye «*k a r s*» diyorlardı.

³⁵ Bk. ay n. e s e r , T ü r k l e r , koyun yünden imâl edilen elbiseye de «*k a r s*» adını veriyorlardı.

te kürk imâl ediliyordu³⁷. Bizi burada keçenin yağmurluk = yamç olarak kullanılması ilgilendirmektedir³⁸.

Elbiseye astar³⁹ olarak kullanılan veya eteklik⁴⁰ kumasların neden imâl edildiğini bilmiyoruz.

Yukarıdan beri verdigimiz bilgiden T ü r k l e r 'in, bugün olduğu gibi o zaman da, renkli elbiselik kumaşlara ne kadar düşkün oldukları anlaşılmaktadır. Türkler hangi renkleri tercih ediyorlardı? Bir atasözü bu hususta bizi aydınlatmaktadır: «*k e n d i n i s e v d i r m e y i b i l s e k i r m i z i g i y e r ; y a r a n m a y i b i l s e y e s i l g i y e r*» atasözü⁴¹, kendini erkeğe sevdirmek isteyen kadının kırmızı (ipekten) elbise; naz etmeyi seven kadının da yeşil (ipekten) elbise giymesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu atasözünden aynı zamanda T ü r k l e r 'in en çok sevdikleri renklerin kırmızı ve yeşil olduğu da anlaşılmaktadır.

2 — Kürkler

Kürk elbiseler, T ü r k l e r 'in hayatında, belki de, ipek kumaştan imâl edilmiş elbiselerden daha fazla rol oynuyordu. Çünkü, T ü r k l e r 'in yaşadıkları coğrafi sahalardaki iklim şartları bunu icabettiriyordu⁴².

Önce hangi hayvanların derisinden kürk veya kürklü elbise yapıldığını görelim.

⁴¹ Ay n. e s e r , I, 394.

⁴² 922 yılında Hârezm'den T ü r k ülkelerine doğru yola çıkan İbn Fadlân ve arkadaşları, soğuktan korunmak için o kadar kalın giyimmişlerdi ki, elbiselerinin ağırlığından bindikleri develerin üzerinde ellerini, kollarını hareket etmemiyordu. Bk. Z. V. T o g a n , İ b n F a d l â n 's R e i s e b e r i c h t , Leipzig, 1966, Rihle, (arab, metin), 8-9; alm. terc. 16. Ayrıca bk. Z. V. T o g a n 'ın notları, ay n. e s e r , 124-5.

Selçuklu'dan önce kürk hakkında bilgi almak için bk. B. Öge, a d. g e ç. e s e r , 142, 155, 156, 208, 209.

Görünüse göre, başta kuzu derisi geliyordu⁴³. Bunu samur ile sincap derileri takibediyordu⁴⁴. Bunlardan sonra sıra ile bozkır tilkisi⁴⁵ ve adat tavşanı⁴⁶ geliyordu. Kürklerin her zaman tüylü tarafı dışa gelmiyordu. Meselâ, samur ve sincap derileri çok defa elbisenin içini kaplamakta kullanılıyordu⁴⁷. Ayrıca samur'dan yalnız kürk değil, hükümdarlar için börkte yapılyordu: Bağda'da gelmekte olan Tuğrul Bey'i karşılamaya çıkan Halifelik erkânı onun başında samur börk bulduğunu gördüler⁴⁸. Sonra bir hayvan derisinin sadece bir elbise çeşidinin imâlinde kullanıldığı anlaşılıyor. Meselâ, ada tavşanı derisinden sadece yağmurluk yapıldığını biliyoruz⁴⁹.

Herkesin kürk giyemediği anlaşılıyor. Çünkü, birisinin kuzu kürkü giydiği, yani kuzu kürkü sahibi olduğu belirtiliyor⁵⁰.

Hükümdarlar ve büyük devlet erkânı umumiyetle ipek kumasından dikilmiş elbiseler ve samur kürk giyiyorlardı: 1057 yılında Bağda'da Halife ile mülâkata giden Sultan Tuğrul Bey'in üstünde ipek elbise (*fereciyye*) vardı⁵¹. İpek elbise çok defa altın işlemelerle bezeniyordu: Halife, Selçuklu Sultanı Bey'e böyle bir kafthan (*fereciyye*) göndermişti⁵². Büyüük

⁴³ Kürk yapılan kuzu derisine «emsen» (bk. Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, I, 109); kuzu derisinden yapılan kürke ise «çmek» deniyordu. (Bk. Ayne, I, 102).

⁴⁴ Ayne, I, 69, 305: Samur ile sincap beraber geçmektedir.

⁴⁵ Ayne, I, 473: Türkler, bozkır tilkisine «karşak» adını veriyorlardı. B. Atalay, «derisinden güzel kürk yapılan bir hayvan» diyerek, bu kelimeyi meşbul bir bayvanın adı olarak göstermiştir. Halbuki C. Brockelmann (bk. ad. geç. eser, 149) karşak kelimesinin boz-kır tilkisi olduğunu Radlova' dayanarak açıkça yazmaktadır.

⁴⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, I, 363: «Sogur». Kişi inine çekilişi hakkında bk. Ayne, II, 227.

⁴⁷ Ayne, I, 305: «oltونۇڭىچىكىلەدى» = O elbiseye iç geçirtilti. Yani o, elbisenin içini samur, sincap ve benzeri hayvan kürkleriyle kaplattı.

⁴⁸ Sibt ibn al-Cevzî, ad. geç. eser, 24.

⁴⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, I, 363.

⁵⁰ Ayne, I, 314: «erigmeklenidi».

⁵¹ Sibt ibn al-Cevzî, ad. geç. eser, 25.

⁵² Sibt, 24.

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın da, meşhur veziri Nişamü'l-mülk'ün de ipek elbise giydiklerini biliyoruz⁵³. Diğer taraftan, Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî, samur kürk giyiyordu. Hattâ o bu kürk, sürgünde iken Alp Arslan'ın emriyle kendisini öldürmeye gelen iki Türk gülâmına vermişti⁵⁴. Selçuklular'ın Bağdad valisinin Rûm ipeğinden gömlek giydiğini biraz yukarıda görmüştük. Bu misâilleri daha da çoğaltmak, şüphesiz, mümkündür.

Görlüyor ki, din adamlarının, aşırı lüks telekkî ettikleri ipek elbise giyimine karşı cephe almaları⁵⁵ hemen hemen hiç tesir etmemiş, Selçuklu hükümdarları ve ileri gelen devlet erkânı ipek elbise ve kürk giymekte devam etmişlerdir.

II

TÜRK KIYAFETİ

Yukarıdanberi elbise dikiminde kullanılan malzeme ve kumâclar hakkında, elimizdeki imkânlar ölçüsünde bilgi verdik. Şimdi de bu malzeme ve kumâslardan meydana getirilen elbise çeşitlerini ve nevirlerini ele alacağız. Önce erkek kıyafetlerini görelim.

Bir Türk kıyafeti nelerden meydana geliyordu? Başından başlayarak ayağına kadar teker teker sayarsak, önce başta taşınan börk, sonra vücuta giyilen kaftan, bunun altında muhtelif adlar taşıyan hırkalar, caketler ve nihayet gömlek gelir. Şalvar (pantolon), çizme veya ayakkabı ile kıyafet tamamlanmış olur. Börk ve fistan

⁵³ G. Makdisî, Ibn Aqil, 417-8, 477 (İbnü'l-Cevzî'ye istinaden).

⁵⁴ Bk. Mehmet Altay Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, «Vezirlik» bahsi.

⁵⁵ Bağdad Abbasî Halifeliğ'inin baş kadısı İbn Bekrân Şâmî, ipek elbise giyiminin aleyhinde bulunanlardan biri idi. Bu kadı ipek elbise giyenlerin şahitliğini kabul etmeyeceğini ilân ediyordu. Kendisine Sultan Melikşah'ın da, veziri Nişamü'l-Mülk'ün de ipek elbise giydikleri söylenenince, onların da şahitliğini kabul etmeyeceğini bildirdi (bk. G. Makdisî, ayne, yedinci). Meşhur Alî el-Dâmagânî de ipek elbise giyme ve altun takma aleyleceği iddi (bk. İbnü'l-Cevzî, el-Mu'ntazam, IX, 210).

istisna edilecek olursa, erkek kıyafetiyle kadın kıyafeti arasında pek fark yoktu: Kadınlar da aynı adları taşıyan elbiseleri giyiyorlardı. Aşağıda farklı olan noktaları göstereceğiz.

Bu normal kıyafet dışında bazı özel durumlar için ayrı elbiseler vardı. Çobanların taşıdıkları kepenek, athların seyahatlarda kullandıkları yağmurluk = yamçı gibi. Bunlardan başka k u s a k, k e . m e r , u ç k ü r , m e n d i l , e l d i v e n gibi yine kıyafet çerçevesine giren yardımcı unsurlar da vardır. Bunlara g e r d a n l i k , b i l e z i k , t k ü p e gibi süs eşyalarını da ilâve etmek lâzımdır. Aşağıda görüleceği gibi, bu süs eşyalarını yalnız kadınlar değil, erkekler de kullanıyorlardı.

1 — Börk

Türk giyim - kuşamında b ö r k'ün büyük bir yeri vardı. Ni-tekim K a ş g a r l i M a h m u d'un divanında börk üzerinde oldukça durulmaktadır.

Börk imâl etmenin önemli bir meslek olduğu dikkati çeken ilk noktadır. Zira, börkcüden ve börkü dükkanından açıkça bahsedilmektedir⁵⁶. Börkcülük atasözüne kadar girmiştir. Gerçekten, T ü r k atasözünde «k e l i n g e l e c e g i y e r b ö r k ç ü d ü k k a n i d i r» denmektedir⁵⁷.

Börk imâlinin bir ihtisas işi olduğu anlaşılmaktadır. K a ş g a r l i'nin eserinden öğrendiğimize göre, börk imâli için kâhip şarttır. Kâhip ya kâğıttan, yahut da çamurdan yapılyordu: kâğıt parçalara ayrılarak veya oyularak börk kalibi hâline getiriliyordu. Bir çamur, ocak biçimine getirilerek, börk kalibi olarak kullanıldı. Buna göre, ipek kumaş veya keçe ölçülerini kesilerek börk imâl ediliyordu⁵⁸. Börk imâlinde ayrıca özel âletler de kullanılıyordu. Meselâ «b a t g a» adlı bir tahta vardı ki, üzerinde börk yapılacak keçe kesiliyordu⁵⁹. Her meslekte olduğu gibi, börk dikmede de i m e c e

⁵⁶ K a ş g a r l i M a h m u d , D i v a n , trc. B . A t a l a y , I , 26, 41.

⁵⁷ A y n . e s e r , ayn. yer.

⁵⁸ A y n . e s e r , III, 361.

⁵⁹ A y n . e s e r , I , 424.

usûlu vardı. Zira, K a ş g a r l i 'nın eserinde börk dikmede yardım edildiğinden söz edilmektedir⁶⁰.

Börklerin büyülüklük veya küçüklük bakımlarından olduğu kadar biçim bakımından da pek çeşitli olduğu görülmektedir. Bâzan O g u z l a r ta uzaktan daha börklerinden tanımıyorlardı⁶¹. Nitekim, bâzı Türk börkleri çok yüksek oluyordu ki, buna «S u k a r l a q b ö r k» adı veriliyordu⁶². A l p A r s l a n 'ın börkü çok uzundu. Bazı T ü r k boylarının da kendilerine mahsus börkleri vardı. Meselâ, C i g i l l e riftikten imâl ettikleri beyaz börk giyerlerdi⁶³. Bâzı börklerin önünde ve arkasında kanadı bulunuyordu⁶⁴. Bunun, G a z n e l i hükümdarı M e s ' u d'un, T ü r k âdeti gereğince, T u ğ r u l B e y'le Ç a g r i B e y'e hediyel olarak gönderdiği eşyalar arasında bulunan «i k i d i l i m l i b ö r k» ün aynı olduğu şüphesizdir⁶⁵. Bâzı börklere kırı geçiriliyordu ki, buna «k i y i l i b ö r k» adı veriliyordu⁶⁶. Börk kiyilamayı meslek edinenlerin bulunduğu, K a ş g a r l i 'nın eserinde, birisinin börkünü kiyilattığından bahsetmesinden anlaşılmaktadır⁶⁷. Basta durmasını sağlamak için, börk özel şekilde örülümuş bir ipek kaytan-

⁶⁰ A y n . e s e r , II, 93.

⁶¹ S i b t , nr. A . S e v i m , 22 (449 yılı hâdiseleri). T ü r k börkleri bu Arap kaynağında «o g u z k a l e n s ö v e l e r i» adıyla geçiyor.

⁶² S e l ç u k l u devrinde önce börk hakkında bilgi edinmek için bk. B . Ö g e l , a d . g e s . e s e r ; İ ndeks : s a p k a .

⁶³ R â v e n d î Rahatî's-sudûr, nr. Muhammed İkbal, London, 1921, 117; K a ş g a r l i M a h m u d , D i v a n , trc. B . A t a l a y , I , 493.

⁶⁴ K a ş g a r l i M a h m u d da bunun adına «k i y m a ç b ö r k» denmektedir (bk. D i v a n , trc. B . A t a l a y , III, 175).

⁶⁵ A y n . e s e r , I , 490 : Buna «K u t u r m a b ö r k» adı veriliyor.

⁶⁶ M e h m e t A l t a y K ö y m e n , B ü y ü k S e l ç u k l u . I m p a r a t o r l u g u n u n K u r u l u ş u , D . T . C . F . Dergisi , XV/4, 70. G a z n e l i l e r'de iki dilimli, hattâ dört dilimli börkler vardı (bk. A . B o m b a c i , G a z n e l i k a z i l a r a g i r i s , Güzel Sanatlar Akademisi Mecmuası (1963), 15. Yine G a z n e l i l e r'de «b ü y ü k hâcîble r» iki şaklî (kâlîh-i do sâh) giyiyorlardı (bk. A . K . S . L a m b t o n , E l 2 , H a d j i b mad.).

⁶⁷ K a ş g a r l i M a h m u d , D i v a n , trc. B . A t a l a y , I , 496 : «K i z i l i g b ö r k».

⁶⁸ A y n . e s e r , II, 301; III, 336.

la çene altından bağlanıyordu⁶⁸. Börk bazan «k i m s e n» denen altun varakları ve kırıntılarıyle süsleniyordu⁶⁹.

Türklerde sarık sarma âdetinin bulunduğuunu biliyoruz⁷⁰. Ancak sarığın börk'ün etrafına sarıldığına dair Kâşgarlı'nın eserinde açık bir bilgi yoktur.

Kâşgarlı'nın divanı'nda börkü dükkânına dair olduğu gibi, börk'ün önemine dair de bir atasözü vardır ki, bunda «A c e m - s i z T ü r k , b a s s i z b ö r k o l m a z » denmektedir⁷¹. Görülüyor ki, Acemsiz Türk olamayacağı gibi, başsız börk de düşünülememektedir.

2 — Kaftan

Kâşgarlı'nın eserinde kaftan'a dair, börk kadar da bilgi verilmemektedir. Bununla beraber, biz orada verilen bilgi kırıntılarından kaftanın şekli hakkında bir fikir edinmeye çalışacağız⁷².

Kaftan, gövde, yen⁷³ ve etek olmak üzere üç parçadan meydana geliyordu. Görünüşe göre, kaftanın gövde kısmı vücudu uygun idi ve düğmelerle bele kadar ilikleniyordu⁷⁴, ve boyuna kadar kapanı idi⁷⁵. Yenlerin uzun olduğu, sıvanmasından⁷⁶, iki kişisinin birbirlerine

⁶⁸ A y n . e s e r , I, 530. Büyüük Hun devri börklerinde de bağ vardı (bk. B. Ö gel , a d . g e ç . e s e r , 59).

⁶⁹ Kâşgarlı Mahmud, D i v a n , trc. B. Atalay, III, 200, 351-2.

⁷⁰ A y n . e s e r , I, 201; II, 151; III, 296 : «o l s u v l u k s a r l a d i » = 0 (adam), sarık sardı.

⁷¹ A y n . e s e r , I, 349-50; II, 281.

⁷² T ü r k i e r d e kaftan için bk. Z. V. T o g a n , I b n F a d l a n , Reisebericht , 16, 240. G ö k t ü r k i e r d e kaftan için bk. B. Ö gel , a d . g e ç . e s e r , 156.

⁷³ Kâşgarlı Mahmud, D i v a n , nrş. B. Atalay, III, 109. Başka bir yerde (b. a y n . e s e r , I, 364) kaftan, Arapça e l - k a b â karşılığı olarak gösterilmektedir. Kabâ için bk. R. P. A. Dozy, N o m s d e s V e t e m e n t c h e z l e s a r a b e s , Amsterdam; 1845, 352-362.

⁷⁴ Kâşgarlı Mahmud, D i v a n , trc. B. Atalay, a y n . y e r ; ayrıca R. P. A. Dozy, a d . g e ç . e s e r , 163.

⁷⁵ R. P. A. Dozy, a y n . y e r .

⁷⁶ Kâşgarlı Mahmud, D i v a n , trc. B. Atalay, II, 233.

elbiselerinin yenlerini sallamalarından⁷⁷, birisinin de başkasına kendi elbiselerinin yenini işaret için salatmasından⁷⁸ anlaşılıyor. Bununla beraber, kolların bâzan uzun, bâzan da kısa olduğunu biliyoruz⁷⁹. Yine öyle görünüyor ki, kaftan yalnız önden değil arkadan ve yan dan bele kadar yarıktır⁸⁰. Çünkü, Kâşgarlı M a h m u d , kaftanının iki ön eteğinden⁸¹, iki de arka eteğinden⁸² bahsetmektedir. Uzunluğuna gelince, diz altından başlamak üzere topuklara kadar uzanan muhtelif kaftanlar mevcut idi⁸³. Bu hususu minyatürler de desteklemektedir.

Anlaşıldığına göre, kuşaksız kaftan pek olmamaktadır. Kâşgarlı'nın eserinin bir yerinde adamın kaftan kuşağını bağladığından⁸⁴, diğer bir yerinde de adamın kaftana kuşak yapıp bağladığından⁸⁵ bahsedilmektedir.

Düğmeli olan⁸⁶ kaftan T ü r k l e r 'in giydiği tek elbise tipi değildir. Onlar bunun üstüne ve altına başka adlar taşıyan elbiseler de giyiyorlardı. Meselâ, yukarıda bahsedilen kürklerden başka, yağmurlu havalarda, her halde kaftan üstüne giyilen «y a l a - m a » adlı kalın yağmurluk = yamçı ile⁸⁷ «y a k u » adlı diğer bir yağmurluk⁸⁸ bu arada gösterilebilir. Yine yağmurda ve karda ço-

⁷⁷ A y n . e s e r , II, 109.

⁷⁸ A y n . e s e r , II, 187.

⁷⁹ R. P. A. Dozy, a d . g e ç . e s e r , 164.

⁸⁰ Z. V. T o g a n , a d . g e ç . e s e r , 128: sağ ve sol yandan yarık «ç a p a n ».

⁸¹ Kâşgarlı Mahmud, D i v a n , trc. B. Atalay, I, 374, 387: «s i z i ğ ».

⁸² A y n . e s e r , I, 17, 502: «K u d u r g a k ». Kuyruk kelimesi bundan çiksa gerek.

⁸³ R. P. A. Dozy, a d . g e ç . e s e r , 163, 164, 165.

⁸⁴ Kâşgarlı Mahmud, D i v a n , trc. B. Atalay, III, 287.

⁸⁵ A y n . e s e r , III, 298.

⁸⁶ A y n . e s e r , I, 433 : «t ü g m e ». Gömlek, hırka, kaftan gibi giyeciklerin düğmesi.

⁸⁷ A y n . e s e r , III, 34. Kelime Farsçaya, oradan da Arapçaya geçtiğine göre, elbiselerin kendisi de şüphesiz Farslara ve Araplara geçmiştir. Bunun bugün de kullanıldığı malûmdur.

⁸⁸ A y n . e s e r , III, 25, 226-7.

la çene altından bağlanıyordu⁶⁸. Börk bazan «k i m s e n» denen altun varakları ve kirintılarıyla süsleniyordu⁶⁹.

Türklerde sarık sarma âdetinin bulunduğuunu biliyoruz⁷⁰. Ancak sarığın börk'ün etrafına sarıldığına dair Kâşgarlı'nın eserinde açık bir bilgi yoktur.

Kâşgarlı'nın divanı'nda börkü dükkânına dair olduğu gibi, börk'ün önemine dair de bir atasözü vardır ki, bunda «A c e m - s i z T ü r k , b a s s i z b ö r k o l m a z » denmektedir⁷¹. Görülüyorki, Acemsiz Türk olamayacağı gibi, başsız börk de düşünlümemektedir.

2 — Kaftan

Kâşgarlı'nın eserinde kaftan'a dair, börk kadar da bilgi verilmemektedir. Bununla beraber, biz orada verilen bilgi kirintılardan kaftanın şekli hakkında bir fikir edinmeye çalışacağız⁷².

Kaftan, gövde, yen⁷³ ve etek olmak üzere üç parçadan meydana geliyordu. Görünüşe göre, kaftanın gövde kısmı vücudu uygun idi ve düğmelerle bele kadar ilikleniyordu⁷⁴, ve boyuna kadar kapanlı idi⁷⁵. Yenlerin uzun olduğu, sıvanmasından⁷⁶, iki kişinin birbirlerine

⁶⁸ A y n. e s e r, I, 530. Büyüük Hun devri börklerinde de bağ vardı (bk. B. Ö gel, a d. g e ç. e s e r, 59).

⁶⁹ Kâşgarlı Mahmud, D i v a n, trc. B. Atalay, III, 200, 351 - 2.

⁷⁰ A y n. e s e r, I, 201; II, 151; III, 296 : «o l s u v l u k s a r t a d i s = 0 (adam), sarık sardı.

⁷¹ A y n. e s e r, I, 349 - 50; II, 281.

⁷² T ü r k l e r'de kaftan için bk. Z. V. T o g a n, I b n F a d l a n, R e i s e b e r i c h t, 16, 240. G ö k t ü r k l e r'de kaftan için bk. B. Ö gel, a d. g e ç. e s e r, 156.

⁷³ Kâşgarlı Mahmud, D i v a n, nr. B. Atalay, III, 109. Başka bir yerde (b. a y n. e s e r, I, 364) kaftan, Arapça e l - k a b â karşılığı olarak gösterilmektedir. Kabâ için bk. R. P. A. Dozy, N o m s d e s V e t e m e n t c h e z l e s a r a b e s, Amsterdam; 1845, 352 - 362.

⁷⁴ Kâşgarlı Mahmud, D i v a n, trc. B. Atalay, a y n. y e r; ayrıca R. P. A. Dozy, a d. g e ç. e s e r, 163.

⁷⁵ R. P. A. Dozy, a y n. y e r.

⁷⁶ Kâşgarlı Mahmud, D i v a n, trc. B. Atalay, II, 233.

elbiselerinin yenlerini sallamalarından⁷⁷, birisinin de başkasına kendi elbiselerinin yenini işaret için sallatmasından⁷⁸ anlaşılıyor. Bununla beraber, kolların bâzan uzun, bâzan da kısa olduğunu biliyoruz⁷⁹. Yine öyle görünüyor ki, kaftan yalnız önden değil arkadan veandan bele kadar yarıktır⁸⁰. Çünkü, Kâşgarlı Mahmud, kaftanın iki ön eteğinden⁸¹, iki de arka eteğinden⁸² bahsetmektedir. Uzunluğuna gelince, diz altından başlamak üzere topuklara kadar uzanan muhtelif kaftanlar mevcut idi⁸³. Bu hususu minyatürler de desteklemektedir.

Anlaşıldığına göre, kuşaksız kaftan pek olmamaktadır. Kâşgarlı'nın eserinin bir yerinde adamın kaftan kuşağıını bağlaşımından⁸⁴, diğer bir yerinde de adamın kaftana kuşak yapıp bağladığından⁸⁵ bahsedilmektedir.

Düğmeli olan⁸⁶ kaftan T ü r k l e r'in giydiği tek elbise tipi değildir. Onlar bunun üstüne ve altına başka adlar taşıyan elbiseler de giyiyorlardı. Meselâ, yukarıda bahsedilen kürklerden başka, yağmurlu havalarda, her halde kaftan üstüne giyilen «y a l a - m a» adlı kalın yağmurluk = yamç ile⁸⁷ «y a k u» adlı diğer bir yağmurluk⁸⁸ bu arada gösterilebilir. Yine yağmurda ve karda ço-

⁷⁷ A y n. e s e r, II, 109.

⁷⁸ A y n. e s e r, II, 187.

⁷⁹ R. P. A. Dozy, a d. g e ç. e s e r, 164.

⁸⁰ Z. V. T o g a n, a d. g e ç. e s e r, 128: sağ ve sol yandan yarık «ç a p a n».

⁸¹ Kâşgarlı Mahmud, D i v a n, trc. B. Atalay, I, 374, 387: «s i z i ğ».

⁸² A y n. e s e r, I, 17, 502: «K u d u r g a k». Kuyruk kelimesi bundan çıksa gerek.

⁸³ R. P. A. Dozy, a d. g e ç e s e r, 163, 164, 165.

⁸⁴ Kâşgarlı Mahmud, D i v a n, trc. B. Atalay, III, 287.

⁸⁵ A y n. e s e r, III, 298.

⁸⁶ A y n. e s e r, I, 433 : «t ü g m e». Gömlek, hırka, kaftan gibi giyeklerin düğmesi.

⁸⁷ A y n. e s e r, III, 34. Kelime Farsçaya, oradan da Arapçaya geçtiğine göre, elbisenin kendisi de şüphesiz Farslara ve Araplara geçmiştir. Bunun bugün de kullanıldığı malûmdur.

⁸⁸ A y n. e s e r, III, 25, 226 - 7.

banların giydikleri kepeneği de unutmamak lâzımdır⁸⁹. Gerektiği zaman başı yağmurdan ve tipiden korumak için, bugün de olduğu gibi, kepeneğin arkasına bir keçe parçası dikiliyordu⁹⁰. Kepenek atasözüne kadar girmiştir: «*K e p e n e ğ i o l a n k i m s e i s l a n - m a z, g e m l i (a t) h a ş a r i l a n m a z*»⁹¹. Bundan kepeneğin başlıca vazifesi ve öneñî hakkında fikir edinmek mümkün olmaktadır.

Kaftanın altına giyilen elbiselere gelince, *K âş g a r l i M a h m u d*'un eserinde muhtelif adlar taşıyan hirkalar, gömlekler v.s. zikredilebilir. Meselâ, orada «*k u l a k*» adlı yenleri kısa bir elbise ile⁹², «*C e n g ş ü*» adlı bir küçük hırka⁹³ dan bahsilmektedir. Bezin iki katı arasına pamuk koyularak dikilen hırkayı bunlara ilâve etmek gereklidir⁹⁴.

Hırkayı gömlek takibediyor. Buna o zaman da aynı adın verilmesi⁹⁵ kültür devamlılığını göstermektedir. Hirkalarda düğmeden bir yerde söz edildiği halde⁹⁶, gömleğin düğmelendiğinden birkaç yerde söz edilmektedir⁹⁷. Şu halde gömlek düğmeli olduğu gibi, giyildikten sonra da düğmeleri mutlaka ilikleniyordu. «*A d a m g ö m l e k - l e n d i*», yani gömlek giydi dendigine bakılırsa, ya her zaman gömlek giyilmıyor veya herkes gömlek giymeyordu⁹⁸. Görünüşe göre, kaftan ile hırkayı her zaman giymek mecburiyeti yoktu. Zira, kaftan ile hırkanın omuza alındığından bahsedilmektedir⁹⁹. Caketi omu-

⁸⁹ *A y n. e s e r*, I, 390 («*k e z ü k*» veya «*k e d ü k*»); III, 38 «*y a p - t a ç*». Bunların çobanlar tarafından bugün de kullanılan kolsuz ve yekpâre keçe elbise = kepenek olduğu anlaşılıyor.

⁹⁰ *A y n. e s e r*, III, 389 : «*Y a n g a l d u r u k*» = kepenek başlığı. Bu, bugünkü kepeneklerde de vardır.

⁹¹ *A y n. e s e r*, III, 256.

⁹² *A y n. e s e r*, I, 383.

⁹³ *A y n. e s e r*, III, 378.

⁹⁴ *A y n. e s e r*, I, 408.

⁹⁵ *A y n. e s e r*, III, 383 : «*k ö n g l e k*» kelimesi ufak bir değişiklikle uğrayarak bugün gömlek şecline girmiştir.

⁹⁶ *A y n. e s e r*, I, 433 : «*t ü g m e*» = düğme.

⁹⁷ *A y n. e s e r*, II, 274; 433; III, 203, 259.

⁹⁸ *A y n. e s e r*, III, 411.

⁹⁹ *A y n. e s e r*, III, 109.

za almak, bilhassa gençler arasında, köylerde bugün de devam eden bir âdettir ki, kendini beğenmişlik ve kabadayılık alâmetidir.

Adamın hırka giymesinden, hırka sahibi olmasından bahsedildiğine göre¹⁰⁰, herkesin hırka giyemediği neticesine varılabilir. Kadınlara mahsus bir yeleğe «*b a g i r d a k*» adı veriliyordu¹⁰¹ ki, bu kelime bugün de *T ü r k i y e*'mizde aynı mânada yaşamaktadır.

Elbisenin saçaklarla süslenmesi âdetti¹⁰². Sonra elbise şüphesiz istenilen renkte boyanıyordu¹⁰³. Zaten, *K âş g a r l i M a h m u d*'un eserinde en çok geçen konulardan birisi elbisedir: Dikilmesi, yanlanması v.s. sık sık geçer¹⁰⁴.

Dügün için ayrıca elbiseler vardı. Çok süslü olduğu anlaşılan bu çeşit elbiseleri gelin veya damat hisimlarına armağan olarak verirlerdi¹⁰⁵. Bu takdirde «*a ğ i r l i k o l a r a k e l b i s e v e r i l - d i*» denirdi¹⁰⁶.

Sosyal hayatı ayrıca söz konusu edileceği gibi, elbise dikmeyi meslek edinen bir zanaatkâr gurubu vardı. *T ü r k l e r* terziye «*y i ç i*» diyorlardı¹⁰⁷. Terzi elbiseyi bugünkü gibi ölçüye göre yapıyordu¹⁰⁸. Terzinin iğneye iplik geçiriseninden¹⁰⁹, dikiş dikerken parmağına iğne batmasın diye o zaman «*y ü k s e k*» denen —tunçtan veya deriden yapılmış— yüksek kullanmasna kadar¹¹⁰ terzilik tekniği hakkında epeki bilgiye sahibiz. Sonra terzi elbiseyi bugün de yapıldığı gibi, önce oyulgayordu, yani geçici olarak seyrekçe dikiyordu¹¹¹.

¹⁰⁰ *A y n. e s e r*, III, 200.

¹⁰¹ *A y n. e s e r*, I, 502.

¹⁰² *A y n. e s e r*, III, 219 : «*s a ç u*».

¹⁰³ *A y n. e s e r*, III, 260.

¹⁰⁴ Bk. *A t a l a y, D i v a n ü L û g a t - i t - T ü r k D i z i n i* : «ton». İpek kumaş dikiminde ipek iplik kullanılmakla yetinilmiyor, bâzan altın satılı ibrişimle dikiliyordu bk. *A y n. e s e r*, I, 414.

¹⁰⁵ *K âş g a r l i M a h m u d, D i v a n*, trc. B. *A t a l a y*, I, 357.

¹⁰⁶ *A y n. e s e r*, *a y n. yer*.

¹⁰⁷ *A y n. e s e r*, III, 216.

¹⁰⁸ *A y n. e s e r*, II, 315 : «*o l t o n u ğ y a r a t t i*».

¹⁰⁹ *A y n. e s e r*, II, 3.

¹¹⁰ *A y n. e s e r*, III, 46.

¹¹¹ *A y n. e s e r*, III, 276.

Bundan sonra asıl dikiş yapılıyordu. Nitekim, bir yerde «o (adaam) e l b i s e s i n i (her halde terziye) s i k i c a g e ç m e l i b i r h a l d e d i k t i r d i» denmektedir¹¹². Asıl üzerinde durulacak nokta elbise üzerine tasvirler işlenmesidir. Gerçekten, câriye'nin altın tellerle ipek kumaş üzerine tasvirler yaptığı açıkça kaydedilmektedir^{112a}.

3 — Şalvar

Salvarın şekli hakkında Kâşgarlı Mahmud hemen hiç bilgi vermemeğtedir. Ona göre, Türkler şalvar veya pantolona «ü m» adını vermektedirler¹¹³. Buna mukabil o, şalvarla ilgili üç atasözü nakletmektedir ki, bu atasözleri şalvarın önemini açıkça göstermektedir. Bunlardan birinde «b e k â r i n ş a l v a r i (veya d o n u) e l l i a r s i n b e z d e n d i k i l m e z» denmek suretiyle, bekâr evlenmeye teşvik edilmektedir¹¹⁴. Diğerlerinde ise, «ş a l v a r i s a ğ l a m o l a n n e r e y e i s t e s e o t u - r u r» denerek, temiz bir kimseňin (iftiralarla) lekelenemeyeceği belirtilmek istenir¹¹⁵. Üçüncü atasözünde ise, ögünmenin yerilmesini göstermek üzere «k e n d i n i ö v e n ş a l v a r i n i (d o n u n u) k i r l e t i r» denmektedir¹¹⁶.

Öyle görünüyor ki, «ü m» kelimesi, hem don, hem de onun üzereine giyilen şalvar ve pantolonu ifade ediyordu¹¹⁷.

¹¹² Ayn. eser, II, 329; «o l t o n i n t e f ç i t t i».

^{112a} Ayn. eser, III, 301.

¹¹³ Ayn. eser, I, 38. Şalvar hakkında geniş bilgi edinmek için bk. R. P. A. Dozy, a.d. g e ç. eser, 203-9. Ayrıca bk. Z. V. Togan, a.d. g e ç. eser, 240. B. Ögel, a.d. g e ç. eser, 93, 94, 156, 217. Rus arkeolojik buluntularına göre bilgi veren B. Ögel'in Batı Hunlar'ında deri pantolon; Göktürkler'de kürklü pantolon ve kadın deri pantolonu hakkında açıklaması dikkate değer.

¹¹⁴ Kâşgarlı Mahmud, Divan, trc. B. Atabay, I, 117.

¹¹⁵ Ayn. eser, I, 224.

¹¹⁶ Ayn. eser, I, 203.

¹¹⁷ Nitekim B. Atabay, «üm» kelimesini bir yerde şalvar olarak tercüme ettiğinden sonra (bk. Kâşgarlı Mahmud, Divan, I, 38), bütün atasözlerinde «don» olarak tercüme etmiştir. (bk. ayn. eser, I, 117, 203, 224). Bu hallerde bk. Z. V. Togan, Ibn Fadlan, 240.

4 — Çizme

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde çizme ve umumiyetle ayakkabılar hakkında oldukça bol malzeme vardır. Görünüşe göre, Türkler başa giyilen şeyler gibi, ayağa giyilecek şeylere de büyük önem veriyorlardı.

Elimizden malzemeden anladığımıza göre, Türkler her çeşit ayakkabı yapmasını ve giymesini biliyorlardı.

Ayağa giyilenler arasında ilk üzerinde durulması gereken şüphesiz çizmedir¹¹⁸. Çünkü çizmenin başta hükümdar olmak üzere bütün Türkler için âdetâ millî bir giym eşyası olduğu söylenebilir: Tuğrul Bey, 1038 yılında Nişapûr'a girdiği zaman, sırtındaki ipek kaftanı ile ayağındaki keçe çizme dikkati çekmişti¹¹⁹. Daha sonra (1040 yılı başı) Tuğrul Bey'in Gazine hükümdarı Mes'ud'un takipleri yüzünden çizmesini günlerce ayağından çıkardığını biliyoruz¹²⁰. Türk çizmesinin Türkler'in pek sevdikleri renk olan kırmızı renkte olduğu muhakkaktır¹²¹.

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde çizme için «e t ü k» kelimesi kullanılmaktadır. C. Brockelmann, bu kelimeyi çizme şeklinde tercüme etmiştir¹²². Anlaşıldığına göre, Türkler çizmeye ve potine e t ü k adını veriyorlardı.

¹¹⁸ Çizme hakkında fikir edinmek için bk. Z. V. Togan, Ibn Fadlan 16, 29, 122-4; Büyükhünar'da keçe çizme; Göktürkler'de deri ve keçe çizme için bk. B. Ögel, a.d. g e ç. eser, 65, 205.

¹¹⁹ Mehmet Altay Köyメン, Büyükhük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu, II, D. T. C. D., XV/4 (1957), 97, 106.

¹²⁰ Mehmet Altay Köyメン, a.d. g e ç. eser, III, 31.

¹²¹ Türkler'de kırmızı çizme için bk. Z. V. Togan, Ibn Fadlan, 29.

¹²² C. Brockelmann, a.d. g e ç. eser, 27. Halbuki B. Atabay «e t ü k» kelimesini «p a b u ç», «e d i k» şeklinde tercüme etmiştir (Kâşgarlı Mahmud, Divan Dizini, 204).

¹²³ Kâşgarlı Mahmud, Divan, nr. Kılıçlı Rifat, I, 134. C. Brockelmann, «e t ü k l ü k sa ğ r i y i, «ç i z m e l i k d e r i» (Stiefelleder) diye tercüme ettiği halde (bk. a.d. g e ç. eser, 27), B. Atabay şüphesiz yanlış olarak «m e s t y a p m a k iç i n a y r i l a n d e r i» diye nakletmiştir. (Bk. Kâşgarlı Mahmud, Divan, I, 152).

Türk çizmesi, ya deriden ya da keçeden yapılmıştır. Kâşgarlı Mahmud'dan öğrendiğimize göre, en iyi çizmelik deri sırttan (sağırdan) yapılmıştır¹²³. Türkler'de deri çizme dikme tekniğine dair dikkata değer bilgiye sahibiz: Çizme dikilirken dikişler arasında ayrıca parça konuyor ve buna «sızgı» adı veriliyor¹²⁴. Diğer taraftan, galiba en iyi keçe çizme, Türkmen keçesinden imâl ediliyor¹²⁵. Şu halde, Türkmen keçesinden imâl edilen çizmenin, Türkmen çizmesi adını alacağı şüphesizdir.

Deriden olsun, keçeden olsun, çizme imâliyle uğraşan bir zanaatkâr zümresinin varlığı, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde «etükkisi = çizmeci» kelimesinden anlaşılıyor¹²⁶. Türkmen keçesinden nasıl çizme imâl edildiğine dair, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde dikkate değer bilgi bulunmaktadır: Çizme keçesi evde sergi olarak kullanılan keçe gibi, bir kaç kişi tarafından tepmek suretiyle imâl edilmektedir. Hem de «obanacizmeyapılan Türkmen keçesi temekteyarettim etti»¹²⁷ denmesine bakılırsa, her iş sahasında olduğu gibi keçe çizme imâlinde de imece usulü, yani karşılıklı parasız yardımlaşma sistemi uygulanmaktadır.

Muhitel boyda çizmeler yapıldığı ve müşterinin çizmeyi ayağına ölüştükten sonra satın aldığı anlaşılmaktadır¹²⁸. Buna rağmen, bazı çizmelerin ayağı incittiği¹²⁹ hattâ kabarttığı¹³⁰ görülmektedir. Bâzan çizme topuğunun bir tarafa çarpıldığı oluyordu¹³¹. Nitekim, eskiyen çizmenin tamir ettirildiğini biliyoruz¹³². Şu halde çizme imâl eden zanaatkâr zümresi gibi, çizme tamiri ile geçenen ayrı bir zanaatkâr gurubunun varlığı düşünülebilir.

¹²⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, III, 283.

¹²⁵ *Ayn. eser*, II, 100-1.

¹²⁶ *Ayn. eser*, II, 49, 315: «Etükkisi».

¹²⁷ *Ayn. eser*, II, 100-1.

¹²⁸ *Ayn. eser*, II, 315: «Buetüğübanasölgə».

¹²⁹ *Ayn. eser*, III, 97.

¹³⁰ *Ayn. eser*, III, 430.

¹³¹ *Ayn. eser*, III, 242.

¹³² *Ayn. eser*, I, 218.

Tamir ettirilmesinden de anlaşıldığı gibi, çizme sahibi olmak pek kolay değildir. Nitekim, çizme sahibi olunduğundan birkaç defa bahsedilmektedir¹³³.

Görünüşe göre, çizmeyi giyip çıkarmak için yardımcı lüzum yoktur. Zira adamın çizmesini kendisinin çıkardığından bahsedilmektedir¹³⁴. Bu da imâl edilen çizmelerin çoğunlukla kullanışlı olduğuna delâlet eder.

Cizme, bugün kullanılandan değişik olarak, fakat aynı anlamda atasözüne de girmiştir: «*Sugörmedikçe cizme çirkarım a*»¹³⁵.

Başka ayakkabı çeşitlerine geçmeden önce, yine çizme sınıfından sayılabilen dolak, tozluk ve dizlik' ten de bahsedelim.

Dolak, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde «yörgençü» kelimesiyle ifade edilmektedir. Orada cümle içinde, «(adam) ayağına dolak (yörgençü) sardı»¹³⁶ veya «(adam) dolak sarındı»¹³⁷ denmektedir. Bâzan dolagın başkasına sardırıldığını da oluyordu¹³⁸.

Türkler'in dolaktan başka tozlu kullandıkları da görülmektedir. Zira, yine Kâşgarlı Mahmud'un eserinde, adamın tozluk giydığının bahsedilmektedir¹³⁹. Kaynakta tozluk hakkında açık bilgi bulunmamasına rağmen, dolak ile tozluk arasındaki fark bugünkün aynı olduğu anlaşılmaktadır: Dolak, enli bir bez parçasının aşağıdan yukarıya doğru bacaga sıkı sıkı sarılması ile

¹³³ *Ayn. eser*, I, 294; III, 257, 348: «er etüklendi».

¹³⁴ *Ayn. eser*, III, 426.

¹³⁵ *Ayn. eser*, III, 426.

¹³⁶ *Ayn. eser*, III, 296.

¹³⁷ *Ayn. eser*, II, 246. B. Atalay, «adam yorgana sarıldı» şeklinde tercüme etmişse de, doğrusu «dolaga sarındı»dır bk. Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, nr. Killisi Rifat, II, 195. Ayrıca bk. C. Brockelman, *ad. gec. eser*, 94.

¹³⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, II, 354

¹³⁹ *Ayn. eser*, III, 115: «er yisim lendi» = adam tozluk giydi.

¹⁴⁰ *Ayn. eser*, III, 19: «yisim».

meydana gelir. *T o z l u k* ise, tek bir bez parçasından ibarettir, gizme gibi giyilir, yalnız yandan düğmeli dir.

T ü r k l e r'in yalnız bacağı değil dizi korumak için de tetbir aldıkları anlaşılıyor¹⁴⁰. Buna *d i z l i k* adı verilebilir.

Çizme ile, dolak, tozluk ve dizlik arasındaki fark malûmdur: Çizme bâzan dize kadar uzanan bir ayakkabı olduğu halde ötekiler için, bugün olduğu gibi, ayrıca mutlaka bir ayakkabı veya çarık giyilmesi şarttır.

5 — Ayakkabilar

Asıl ayakkabıya *O ğ u z l a r* ve *K i p ç a k l a r* «baş-mak»; diğer *T ü r k l e r* ise «başak» adını veriyorlardı¹⁴¹. *O ğ u z l a r*, adam ayakkabı giydiği zaman «*E r b a ş m a k - l a n d i*» diyorlardı¹⁴². *K â ş g a r l i* *M a h m u d*'un eserinde ayakkabıya dair bunun dışında bilgi yoktur. Yalnız *Ç i ğ i l l e r*'in «s a m d a» adında, sandal biçiminde ayakkabılı bulunduğunu ilâve etmek gerektir¹⁴³.

K â ş g a r l i *M a h m u d*'un eserinde erkek kıyafeti ile kadın kıyafeti arasında fark bulunduğu zikredilmemesine rağmen, kadınlar için ayrı bir ayakkabı tipi gösterilmiştir¹⁴⁴.

Çizmeden sonra *T ü r k l e r*'e has ayakkabı tipi çariktır. Buna *T ü r k* ayakkabısı da deniyordu ve Türkçe «i z l i k» adını taşıyordu¹⁴⁵. Çarık, şimdi olduğu gibi, her hayvanın derisinden yapılabiliyor.

¹⁴¹ *A y n. e s e r*, I, 378; III, 417. *V o l g a B u l g a r l a r*'uda ökçeli ve ökçesi demirli ayakkabilar için bk. B. Ö g e l, *a d. g e ç. e s e r*, 252.

¹⁴² *K â ş g a r l i* *M a h m u d*, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, II, 274.

¹⁴³ *A y n. e s e r*, I, 418.

¹⁴⁴ *A y n. e s e r*, I, 395: «büküm etük». «Büküm», kelimenin o ğ u z ca telâffuzudur. Öteki Türkler «mükim» veya «mükin» demektedirler.

¹⁴⁵ *A y n. e s e r*, I, 104. C. Br o c k e l m a n n bu kelimeyi «deri ayakkabı» diye tercüme etmişse de, *K â ş g a r l i* *M a h m u d*'un eserinin arapça metninde «i z l i k» kelimesi» deriden yapılmış *T ü r k* ayakkabısı» diye verilmektedir. Bk. *K â ş g a r l i* *M a h m u d*, *D i v a n*, nr. *K i l i s l i R i f a t*, I, 96. Çarğı yalmız erkekler değil, kadınlar da giyiliyorlardı. Bk. B. Ö g e l, *a d. g e ç. e s e r*, 93.

lirdi. Fakat *K â ş g a r l i* *M a h m u d*'un eserinde deve derisinin çarık yaptığı bilhassa belirtilmektedir¹⁴⁶.

Adamın ayağına çarık giymesinden¹⁴⁷ veya çarık sahibi olmasından bahsedilmesi¹⁴⁸ herkesin çarık giyemediğinin, veya çarık giymenin *T ü r k l e r*'e has bir imtiyaz olduğunu delili sayılabilir. Görünüşe göre, çarığın, şimdi de olduğu gibi, her halde deriden yapılmış bağlı vardı¹⁴⁹.

«*Y a y a k i m s e n i n a t i, ç a r i g i; k u v v e t i a z i ğ i - d i r*» atasözü¹⁵⁰ ile «*Ç a r i k o l s a a d a m ö l m e z; k e g e o l s a a t y a n i r o l m a z*» atasözü¹⁵¹ *T ü r k l e r*'de çarığın hayatı önemini ortaya koymaktadır.

III

ELBİSE YARDIMCILARI

1 — Kuşak

Kuşağın kaftan ile sıkı ilgisini yukarıda sözkonusu etmiştik. Orada *K â ş g a r l i* *M a h m u d*'un eserinde kaftan ile kuşak hakkında geçen müsterek bilgiyi ortaya koymağa çalışırken, burada doğrudan doğruya kuşak hakkında verilen bilgiyi değerlendirmeye çalışacağız.

T ü r k kuşağı yünden ve deriden yapılyordu. Yün kuşak tek başına kullanılıbiliirdi. Fakat çok defa üzerine ayrıca bir deri kuşak sarılırdı. *K â ş g a r l i* *M a h m u d*'un eserinde yün kuşağın, yün iplikleriyle elde örülmesinden bahsedilmekte, buna *T ü r k l e r*'in

¹⁴⁶ *K â ş g a r l i* *M a h m u d*, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, I, 465: «buçgak».

¹⁴⁷ *A y n. e s e r*, III, 337.

¹⁴⁸ *A y n. e s e r*, II, 266.

¹⁴⁹ *K â ş g a r l i* *M a h m u d*, *D i v a n*, nr. *K i l i s l i R i f a t*, I, 415: «*Ç a r u k l u k*». Bu kelime, C. Br o c k e l m a n n tarafından ayakkabı = (çarık) bağlı olarak tercüme edildiği halde (bk. *A d. g e ç. e s e r*, 50), B. A t a l a y, «çarık yapılmak üzere ayrılmış deri» diye açıklamıştır. (Bk. *K â ş g a r l i* *M a h m u d*, *D i v a n*, I, 503).

¹⁵⁰ *K â ş g a r l i* *M a h m u d*, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, I, 381.

¹⁵¹ *A y n. e s e r*, I, 104.

«s u f» adını verdikleri belirtilmektedir¹⁵². Halbuki, pek yakın zamanlara kadar T ü r k l e r'in kullandıklarını bildiğimiz deri kuşak hakkında aynı eserde hiç bilgi verilmemektedir. Ancak K â s g a r l i M a h m u d'un eserinde ayrı bir kelime olarak geçen «k u r - s a ğ»¹⁵³ (*kuşak kuşanma*) terimiyle hem yün, hem de deri kuşağın kastedilmesi pek mümkündür. Yine K â s g a r l i M a h m u d'un eserinde kuşağın köprücük kemiklerine kadar uzandığını, yani çok geniş olduğuna dair bir kayıt vardır¹⁵⁴.

Kuşağı çok defa sahibinin kendisi kuşanıyordu¹⁵⁵. Kuşağın başkası tarafından da kuşatıldığı oluyordu¹⁵⁶. Bunun bir tören olması mümkündür. Delikanlılık çağına giren gence törenle kuşak kuşatıldığı T ü r k l e r'de görülen bir âdettir. «O (a d a m) k u s a ğ i n i ç ö z m e k i s t e d i»¹⁵⁷ cümlesinden kuşağın kuşanılması kadar çözülmesinin de bir iş olduğu anlaşılıyor. Bugün olduğu gibi o zaman da yün kuşakların pek uzun olmaları mümkün değildir¹⁵⁸.

2 — Kemer

K e m e r hakkında elimizde kuşak kadar da bilgi yoktur. Yalnız k e m e r'in kayıştan yapıldığını¹⁵⁹, tokası bulunduğuunu¹⁶⁰ biliyoruz. Kaynakta adamın kayışa toka takıldığından da bahsedil-

¹⁵² A y n. s e r, III, 129.

¹⁵³ A y n. e s e r, I, 464.

¹⁵⁴ A y n. e s e r, III, 241.

¹⁵⁵ A y n. e s e r, II, 249: «e r k u r i n k u r ş a n d i» = «Adam kuşanımı kuşandı»; II, 255: «k u r k u r ş a n d i» = kuşak kuşandı».

¹⁵⁶ A y n. e s e r, II, 337: «M e n a n g a r k u r k u ş a t t i m = Ben ona kuşak kuşattım».

¹⁵⁷ A y n. e s e r, III, 305: «o l k u r i n y a z s a d i».

¹⁵⁸ Kuşağın uzunluğu hakkında bk. Z. V. T o g a n, t b n F a d l a n, 144-5. Kezâ bk. 226: «R u s k u r t a k'ı».

¹⁵⁹ K â s g a r l i M a h m u d, D i v a n, trc. B. A t a l a y, III, 125. K i r g i z l a r'da kemer ve kemere takılan şeyler için B. Ö g e l, ad. g e c. e s e r, 209. Türk heykellerinde kemer için de yine bk. B. Ö g e l, ad. g e c. e s e r, 156.

¹⁶⁰ K â s g a r l i M a h m u d, D i v a n, trc. B. A t a l a y, III, 226. S e l ç u k l u l a r'dan önce T ü r k l e r'de toka ve muhtelif şekilleri için bk. B. Ö g e l: indeks.

mektedir¹⁶¹. K e m e r'e takılan toka altundan ve gümüşten olabiliyordu. T ü r k l e r k e m e r'e takılan altın ve gümüş toka ya ayrı bir ad verdikleri gibi¹⁶², k e m e r'in başına ve tokalara işlenen altın ve gümüşe de ayrı bir ad veriyorlardı¹⁶³. K e m e r'in bir hâkimiyet sembolü olduğunu ayrıca gördük¹⁶⁴.

3 — Uçkur

K a f t a n i g i n k u s a k ve k e m e r ne ise şalvar için de uçkur o idi. T ü r k l e r uçkur için bugün artık unutulmuş olan «i l e r s u k»¹⁶⁵ veya «t i z m e»¹⁶⁶ kelimelerini kullanıyorlardı. Sa-pan kolu yapılan iplikle u ç k u r yapılan ipligin aynı oluşu, T ü r k uçkuru'nun ne kadar sağlam iplikten örtildüğü hakkında fikir edinmek için kâfidir. Belirli sayıda iplikler örülerek uçkur imâl ediliyordu¹⁶⁷. Diğer eşyalar gibi u ç k u r da «b ü r ü k» adı verilen püsküllerle süsleniyordu¹⁶⁸.

4 — Eldiven

Ne yazık ki, e l d i v e n hakkında uçkur kadar da bilgiye sahip değiliz. K â s g a r l i M a h m u d'un eserinde eldiven kelimesi sadece bir yerde geçmektedir. T ü r k l e r, e l d i v e n'e «ellik» manasına gelen «e l i g l i k» adını veriyorlardı¹⁶⁹.

5 — Mendil

Tıpkı eldiven gibi m e n d i l hakkında da fazla bilgimiz yoktur. Halbuki, şimdi olduğu gibi o zaman da mendilin gerek eşya olarak, gerekse sevgililer arasında — türklere konu olan — işaretlemelere de aynı ad veriliyordu.

¹⁶¹ K â s g a r l i M a h m u d, D i v a n, trc. B. A t a l a y, III, 325 - 6.

¹⁶² A y n. e s e r, III, 125: «t u ş».

¹⁶³ A y n. e s e r, I, 107: «ü s t e m». Eyerlere yapılan altın ve gümüş işlemelere de aynı ad veriliyordu.

¹⁶⁴ Bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, A l p A r s l a n v e Z a m a n i, «S a r a y T e ş k i l a t i» bahsi.

¹⁶⁵ K â s g a r l i M a h m u d, D i v a n, trc. B. A t a l a y, I, 152.

¹⁶⁶ A y n. e s e r, I, 433. Bu kelime aynı zamanda torba bağı anlamına da getiliyordu.

¹⁶⁷ A y n. e s e r, I, 364: Özel olarak hazırlanmış ipliklere «tavran» deniyordu.

¹⁶⁸ A y n. e s e r, 385.

¹⁶⁹ A y n. e s e r, I, 153. Bugün köylüler eldivene «elcek» derler.

vasıtası olarak büyük rol oynadığı şüphesizdir. Türkler men-
di'l'e, sulu k manasına gelen «s u v l u k» diyorlardı¹⁷⁰.

IV ELBİSE BAKIMI VE MUHAFAZASI

Türkler ev ve ev eşyayı bakımı kadar olmaya bile, elbise bakımına da önem veriyorlardı. Meselâ, Tü rk le r'de üt ü'nün bulunduğunu yukarıda bahis konusu etmişlik: Tü rk le r mala biçiminde bir demir parçasını kızdırarak, elbise üzerine ve dikiş yerlerine bastırıyorlardı¹⁷¹. İşin enteresan tarafı, üt ü'yü erkeğin yapmasıdır¹⁷². Bu bugün de yapılan ütüleme faaliyetinden başka bir şey degildir.

Tü rk le r «ş a v» adlı bir otla elbiselerini temizliyorlardı¹⁷³. Yağ lekesi olan elbiseler vardı¹⁷⁴. Görünüşe göre, bu ot sabun yerine kullanılıyordu. Zaten elbise yıkanırken¹⁷⁵ ayrıca bugün de aynı adı taşıyan tokmak kullanılıyordu¹⁷⁶. Elbiselerin yıkanma yüzünden bozulduğu, çekildiği oluyordu¹⁷⁷. Elbiseyi erkek de yıkayordu¹⁷⁸.

Asıl üzerinde durulacak nokta Tü rk le r'in bezleri (çamaşırları) kolalamayı bilmeleridir: çamaşırlar mayalı bir tortu ile kolamıyor; üstelik bunu erkek de yapıyordu¹⁷⁹.

Elbiselerin yamandığı oluyordu¹⁸⁰. Bâzan erkek, elbiselerini kendisi yamayordu¹⁸¹. İpekli yaması ipekliye, yünlü yaması

¹⁷⁰ A y n. e s e r, I, 471.

¹⁷¹ A y n. e s e r, I, 68.

¹⁷² A y n. e s e r, III, 252: «o l t o n i g ü t i d i».

¹⁷³ A y n. e s e r, III, 155.

¹⁷⁴ A y n. e s e r, III, 77 : Yağ elbiseye yayıldı.

¹⁷⁵ A y n. e s e r, III, 249: «o l t o n y u d i».

¹⁷⁶ A y n. e s e r, III, 177: «t o k i m a k».

¹⁷⁷ A y n. e s e r, III, 107: «t o n y i g r i l d i».

¹⁷⁸ A y n. e s e r, ayn. yer.

¹⁷⁹ A y n. e s e r, III, 291: «o l b o z n i b a t l a d i».

¹⁸⁰ A y n. e s e r, III, 82.

¹⁸¹ A y n. e s e r, III, 85 : «e r t o n i n y a m a n d i». Ayrıca bk. a y n. e s e r, III, 91.

y ü n l ü y e» diye bir de atasözü¹⁸² vardır ki, elbise yamamada takip edilen usûli ortaya koymaktadır. Türkler, yama yapmak için hazırladıkları beze «y a m a l i k b ö z» diyorlardı¹⁸³. Diğer taraftan «e l b i s e n e k a d a r y i p r a n m i ş o l s a, y i n e d e y a ğ m u r a y a r a r» atasözü¹⁸⁴, eski elbise sahibi olmanın bile, ne kadar işe yaradığını göstermektedir. «E l b i s e k i r d e n p a r ç a l a n d i» dendigine bakılırsa, elbise bakımına hiç dikkat etmiyenlerin de bulunduğu anlaşılıyor¹⁸⁵. Sonra çok giyilen elbiseye ayrı bir ad veriliyordu¹⁸⁶.

Galiba, elbise sandıktan ziyade bohçalarda muhafaza ediliyor-
du. Zira, Kâşgarlı Mahmu'd'un eserinde elbiselerin sandıkta muhafaza edildiğine dair bir kayıt bulunmamasına mukabil, «e l-
b i s e b o h ç a l a n d i» denmek suretiyle, elbiselerin nerede ve nasıl muhafaza edildiği belirtilmektedir¹⁸⁷.

V SÜSLENME VE GÜZELLESME ŞEKİL VE VASITALARI

Alp Arslan zamanında Tü rk le r'de giyim-kuşam'a dair yukarıdanberi verdigimiz bilgiden, kaynaklarda ayrıca kadın kıyafetinden bahsedilmediği dikkati çekmektedir. Görünüşe göre, baş örtüsü¹⁸⁸ ve bazı ayakkabı çeşidi gibi farklılar istisna edilecek olursa, Tü rk le r'de erkek kıyafetiyle kadın kıyafeti arasında pek fark yoktur. Erkek kıyafetiyle kadın kıyafeti sadece süslenme ve güzellesme şekil ve vasitalarında daha fazla farklılık göstermektedir ki, bunu tabii bulmak gereklidir.

¹⁸² A y n. e s e r, III, 28.

¹⁸³ A y n. e s e r, III, 51.

¹⁸⁴ A y n. e s e r, III, 38 - 9.

¹⁸⁵ A y n. e s e r, II, 230.

¹⁸⁶ A y n. e s e r, I, 449: «K e z i n d i t o n».

¹⁸⁷ A y n. e s e r, II, 239.

¹⁸⁸ A y n. e s e r, II, 141: «U r a g u t y o g u r k a n b ü r ü n d i (kadın örtündü). Görünüşe göre, Tü rk le r yavaş yavaş İslâm medeniyeti etkisi altında kalarak, yalnız başlarını değil, yüzlerini de örtmeye başlamışlardır. Zira «b ür ün ç ü k» kelimesi, galiba hem baş örtüsü, hem de peçe manasına geliyordu. Bk. a y n. e s e r, I, 50; II, 151) Mamafih B. A t a l a y, ve C. Brockelman bu kelimeyi kadın yaşımayı, başörtüsünü (F r a u e n s c h l e i e r) olarak tercüme etmektedir. (Bk. a d. g e ç. e s e r, 47).

Vücuda giyilen eşyadaki süslemeleri yukarıdanberi bahis konusu ettik. Şimdi de giymış eşyaları dışında süslenme ve güzelleşme üzerinde duracağız. Bu süslenme ve güzelleşme daha ziyade kadınlarda kendini göstermektedir.

1 — Süslenmede kullanılan kıymetli Madenler ve taşlar

Süslenme vasıtası olarak kullanılan kıymetli madenlerin başında şüphesiz altın ve gümüş geliyor. Zira, aşağıda adları geçecek olan ziynet eşyaları, neden yapıldıkları söylenenmediği zaman, çoğunca ya altundan, ya da gümüşten yapılmışlardı. Alp Arslan zamanında da aynı adı taşıyan altın ve gümüş, içtimaî ve iktisadi faktör olarak ayrıca ele alınacaktır. Burada sadece süslenmedeki rolleri söz konusu edilecektir.

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde para olarak basılacak ve ziynet eşyası olarak kullanılacak altınun nasıl istihsal edildiğine dair dikkate değer bilgi vardır: Altın eritiliyor, toprak göktürülüyor, sonra da gümüş altundan ayrılıyor¹⁹⁰. Bunu meslek edinenlerin bulunduğu anlaşıyor. Zira kaynakta bunu yapan şahistan ayrı olarak bahsedilmektedir¹⁹¹. Görünüşe göre, istihsal edilen som altın, para ve ziynet eşyası haline getirilmeden önce, bir parmaktan bir arşına kadar uzanan qubuklar halinde muhafaza ediliyordu¹⁹². Para olarak kesilmiş altuna «urugluğaltınu» deniyordu¹⁹³. Bugün dahi Türkler'in altunu ziynet eşyası olarak kullanma düşkünlüğü, şüphesiz eski bir alışkanlığın devamından başka bir şey değildir.

Altun ziynet eşyası olarak ya tek başına, ya da aşağıda görüleceği gibi, kıymetli taşlarla birlikte kullanılıyordu.

Gümüşe gelince, o, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde, çoğunca, altın ile beraber geçer¹⁹⁴. Fakat gümüş süslenme vasıtası olarak, şüphesiz, altın kadar rol oynamaz. Fakirlerin kullandıkları

¹⁹⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, II, 181.

¹⁹¹ Ay. n. eser, ayn. yer: «O altundan gümüşü ayırdı».

¹⁹² Ay. n. eser, III, 138. Brockelmann, ad. ges. eser, 185.

¹⁹³ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, I, 147.

¹⁹⁴ Meselâ bk. ay. n. eser, I, 165, 371; II, 153; III, 251.

sun'ı ziynet eşyalarının neden yapıldıklarına dair Kâşgarlı'nın eserinde bilgi verilmemektedir. Fakat başta bakır olmak üzere muhtelif madenlerin, maden karışımlarının ve boncukların kullanıldığı muhakkaktır.

Altundan sonra en çok kullanılan süslenme eşyası incidir¹⁹⁵. Süslenmek isteyen Türkler'i, görünüşe göre, en çok inci mesgul ediyordu. Çünkü Kâşgarlı'nın eserinde kadın'ın incisini dizdiginden söz edilmektedir¹⁹⁶. Yalnız kadın değil, erkek de inci diziyordu¹⁹⁷. Bundan başka yine Kâşgarlı Mahmud'un eserinde ayrıca inci dizildiğinden de bahsedilmektedir¹⁹⁸. Yukarıdaki bilgiye göre, bu inciler kadınlar tarafından olduğu kadar erkekler tarafından da dizilmektedir. Nitekim, iki erkeğin inci dizmekte birbirine yardım ettiği bilinmektedir¹⁹⁹. Zaten inci toplayan da erkek tir²⁰⁰.

İnci dizisi belirli sayıda idi. Çünkü Kâşgarlı Mahmud'un eserinde «bir diziminci» den bahsedilmektedir²⁰¹. Şu halde bu inci birimidir ve sayısını dizerler bilmektedirler. Diğer taraftan, bir diziminci sözü de geçmektedir²⁰². Bundan anlaşıyor ki, bir diziden fazla inci de vardı. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde küçük inciden bahsedildiğine bakılırsa²⁰³, büyük inci de vardı. Görünüşe göre, inci daha ziyade kıl ipliği diziliyordu.

İnci tek başına muhtelif süs eşyası olarak kullanıldığı gibi, meselâ firuze ile birlikte kullanıldığı da oluyordu²⁰⁴. Firuze²⁰⁴ ve yâ-

¹⁹⁴ B. Atalay, *Divan Dizini*: «yinçü».

¹⁹⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, II, 146.

¹⁹⁶ Ay. n. eser, II, 9, 31.

¹⁹⁷ Ay. n. eser, 127, 243.

¹⁹⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, nr. Kılıçlı Rifat, II, 80; B. Atalay metni «o benim ile inci dizmekte yarıştı» diye tercüme etmiştir (*Divan*, II, 100). Biz. C. Brockelman'nın tercumesini tercîh ettim. (Bk. ad. ges. eser, 211).

¹⁹⁹ Ay. n. eser, I, 273.

²⁰⁰ Ay. n. eser, I, 396.

²⁰¹ Ay. n. eser, I, 387.

²⁰² Ay. n. eser, I, 390.

²⁰³ Ay. n. eser, II, 79.

²⁰⁴ Meselâ bk. ay. n. eser, II, 120.

kut²⁰⁵ inciden sonra kullanılan ziynet eşyası idi. «B u t» adı verilen değerli ve büyük firuzeler, büyükler tarafından çocukların ve kızlarının alınlarına ve alınlarındaki kâkullerine takılırdı²⁰⁶.

2 — Süslenme ve süs eşyaları

Denebilir ki, XI. asırda T ü r k l e r'de süslenme merakı, elbise ve süslü elbise giyme merakından da fazla idi. Gerçekten, Kâşgarlı M a h m u d'un eserinde, «s ü s l ü k a d i n» sözü geçtiği gibi²⁰⁷, muhtelif şekillerde kadın süslenmelerinden bahsedilmektedir. Bunun için, bugün de kullanılan «b e z e m e k» mastarı geçmektedir. Kadın bazan kendi kendine bezeniyor²⁰⁸, bazan da başkası tarafından bezeniyordu²⁰⁹.

Küpe

Once küpeden başlayalım. Bugün kullanılan küpe kelimesi, o zaman da aynen geçmektedir²¹⁰. Bunun ne çeşit küpe olduğu ve neden yapıldığı kaydedilmemektedir. Bunun küpeye verilen genel ad olduğu anlaşılmaktadır. Küpe kelimesinin zamanımızda aynı manada kullanılması, Türklerde kültür devamlılığını göstermektedir ki, üzerinde durmağa değer.

Kadın külesi için ayrıca «T o l g a ğ» kelimesi kullanıldığına göre²¹¹, küpe kelimesinin o zaman hem erkek, hem de kadın külesi mânasına geldiği söylenebilir.

Diğer taraftan küpenin yapıldığı madene veya şekline göre ayrıca adları vardır. Kadın'ların kulaklarına taktikleri altundan ve gümüşten halka şeklindeki küpeye «ö k m e k» deniliyordu²¹².

²⁰⁵ Meselâ bk. a y n. e s e r, II, 120.

²⁰⁶ A y n. e s e r, III, 120.

²⁰⁷ A y n. e s e r, III, 432.

²⁰⁸ A y n. e s e r, II, 142: «U r a g u t b e z e n d i».

²⁰⁹ A y n. e s e r, III, 155: «U r a g u t b e z e l d i».

²¹⁰ A y n. e s e r, III, 217. Selçuklu'dan önce T ü r k l e r'de kadın ve erkek küpleri ve şekilleri için bk. B. Ö g e l, a d. g e ç. e s e r: indeks.

²¹¹ Kâşgarlı M a h m u d, D i v a n, trc. B. A t a l a y, II, 88.

²¹² A y n. e s e r, I, 105.

Kadın, her halde, bu çeşit bir küpeye sahip olduğu zaman da, T ü r k l e r «k a d i n ö k m e l e n d i» diyorlardı²¹³. Bundan her kadının altın ve gümüşten külesi olmadığı anlaşılıyor ki, bu durumu tabii karşılaşmak gereklidir.

Küpelerin çoğu inciden yapılmıştır ve inci küpenin de özel bir adı vardır: Y i n ç ü T o l g a ğ²¹⁴. Biraz yukarıda görüldüğü üzere, T o l g a ğ kadın külesi olduğuna göre, bu inci küpe de şüphesiz kadın küpesidir. Nitekim «k i z i n c i l i k ü p e t a k i n d i» cümlesi geçmektedir²¹⁵.

«I n c i k u l a k t a n s a r k t i»²¹⁶, denmesi, inci küpenin şekli hakkında da aşağı yukarı bir fikir vermektedir: Demek ki, inci küpe kulaktan aşağı sarkacak kadar uzundur; bununla beraber, kızın, inci küpesini kendi kendine kulağına takabildiği görülmektedir²¹⁷.

Gerdanlık

Gerdanlık altın ve gümüşten olduğu gibi²¹⁸, inciden ve diğer kıymetli taşlardan²¹⁹ veya yuvarlak hale getirilmiş kokulu misk ağacından²²⁰, yahut da inci taklısı boneuklardan²²¹ da oluyordu. Görünüşe göre, bazan sadece inci ile firuze'den yapılmış gerdanlıklar da vardı²²².

Gerdek gecesi süslenen gelin için, üzerlerine değerli taşlar ve inciler oturtulmuş altundan ve gümüşten gerdanlık takılıordu ki, T ü r k l e r bu özel olarak hazırlanmış gerdanlığı «b o g m a k» adını veriyordular²²³.

²¹³ A y n. e s e r, I, 314.

²¹⁴ A y n. e s e r, II, 288.

²¹⁵ A y n. e s e r, III, 289.

²¹⁶ A y n. e s e r, II, 154.

²¹⁷ A y n. e s e r, III, 289: «k i z i n ç ü t o l g a d i».

²¹⁸ A y n. e s e r, I, 466.

²¹⁹ A y n. e s e r, ayn. yer ve II, 79.

²²⁰ A y n. e s e r, III, 121: «b o z m o n ç u k».

²²¹ A y n. e s e r, II, 276.

²²² A y n. e s e r, II, 79. Selçuklu'dan önce T ü r k l e r'de gerdanlık için bk. B. Ö g e l, a d. g e ç. e s e r, indeks.

²²³ Kâşgarlı M a h m u d, D i v a n, trc. B. A t a l a y, I, 466.

Biraz yukarıda bahis konusu olan misk ağacından yapılmış gerdanlığı cariyelerin takındıklarından bahsedilmesine bakılırsa²²⁴, erkekler için de gerdanlıklar vardı: 1087 yılında kırktan fazla kumanдан ile birlikte Sultan Meliksha hı kabul eden Bağdad Halifesi, bu Selçuklu hükümdarına türlü hil'atler ve tac ile birlikte iki kolye de ihsan etmişti²²⁵.

Verilen bu bilgiden anlaşılıyor ki, gerdanlıklar sosyal tabakalara göre değişiyor.

Bilezik

XI. asırda da aynı adı taşıyan bilezik'in²²⁶ neden yapıldığı hakkında bilgi verilmemektedir. Belki de altundan ve gümüşten yapılması malum bulunduğundan ayrıca belirtmege lüzum görülmemiştir. Kadın'ın bileziklendigidinden, bilezik takıldığından²²⁸, ve bileziğin cariyenin bileğini sıktığından, kavradığından²²⁹ söz edilmektedir.

Yüzük

Parmağa takılan süslenme vaştasına, simdi olduğu gibi Selçuklu devrinde de yüzük adı veriliyordu²³⁰. Tek başına altın veya gümüşten yüzük pek yapılmadığı anlaşılıyor. Zira, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde hiç altın veya gümüş yüzükten bahsedilmemektedir. Buna mukabil altınun kıymetli taşlarla birlikte yüzük olarak kullanıldığı görülüyor. Meselâ, bir adamın, altınun üzerine firuze kondurduğundan bahsedilmektedir²³¹. Bir şiir parçasında da gök, firûzeye benzetilmektedir²³². Kâşgarlı Mahmud'un

²²⁴ Ay. n. e s e r, III, 121.

²²⁵ İ b ü'l-C c v z i, e l-M u n t a z a m, IX, 35.

²²⁶ Kâşgarlı Mahmud, *D i v a n*, trc. E. Atalay, I, 518; II, 82; III, 205: «Bilezik», «bilezkülenmek».

²²⁷ Ay. n. e s e r, II, 82; III, 205. Selçuklu'r'dan önce kadın ve erkek bileziği ve şekilleri için bk. B. Ögel, a d. g eç. e s e r; indeks.

²²⁸ Kâşgarlı Mahmud, *D i v a n*, trc. B. Atalay, III, 205.

²²⁹ Ay. n. e s e r, II, 82.

²³⁰ Ay. n. e s e r, III, 18.

²³¹ Ay. n. e s e r, II, 192.

²³² Ay. n. e s e r, I, 330.

eserinde bilgi verilmemesine rağmen, yâkutun da daha ziyade yüzük kaşı imalinde kullanıldığı ileri sürülebilir²³³.

Türk kadınları yalnız kulaklarına, boyunlarına, bileklerine ve parmaklarına kıymetli maden ve taştan yapılmış süslenme vasıtaları takmuyorlardı; şimdi olduğu gibi o zaman da elbiselerine bazı şeyler iliştirmek suretiyle de süsleniyorlardı. Simdilik bu çeşit süslenmelerden sadece kadınların kaftanlarına küçük biçak iliştirdiklerini biliyoruz²³⁴.

Gözlük

Güzelleşme bahsine son vermeden önce Türkler'in gözlük kullanmasını da bildiklerini ifade edelim. Yalnız Türkler'in, gözluğu süs için değil, bir ihtiyaç için kullandıklarını hemen ilâve edelim. At kuyruğu killarından imâl edilen ve o zaman «közük» adı verilen bu âlet, göz ağrıldığı veya kamaştığı zaman takılıyordu²³⁵. Nasıl imâl edildiği hususunda fazla bilgimiz yoktur.

Görülüyor ki, her kıymetli madenin süs olarak kullanıldığı bir yer vardı. Bunlar arasında sadece altın bir istisnâ teskil ediyordu. Zira, altınun ev eşyası ve giyim-kusamdan süslenmeye kadar her yerde kullanıldığını gördük. Bunu gümüş takibediyordu. İnci bîhassa gerdanlık yapmadı, yâkut ve firûze ise daha ziyade yüzük yapımında kullanılıyordu.

3 — Güzelleşme

Türkler'de başlıca süslenme vasıtaları hakkında yukarıdanberi bilgi verdikten sonra şimdi de güzellikme vasıtaları üzerinde duralım. Bu hususta Kâşgarlı Mahmud'un eserinde ka-

²³³ Ay. n. e s e r, I, 389: Saflığı dolayısıyla Türkler Yakut ve benzeri kıymetli taşlara «szüzük» (süzülmüş) adını veriyorlardı.

²³⁴ Ay. n. e s e r, I, 478. Bu hususta ayrıca bk. Z. V. Togan, *Ibn Fadlan*, 228-9.

Bunlardan başka Türklerin kollarına bazu-bend (arm band) denen bir süs takılıkları malum ise de, bu hususta Kâşgarlı Mahmud'un eserinde açık bir kayda rastlayamadık. Bazu-bend hakkında fikir edinmek için şimdî bk. T. T. Ricke, *Some Reflections on the Subject of Arm Band's*, *Forschungen Zur Kunst von Asien*, İstanbul, 1970, 262-277.

²³⁵ Kâşgarlı Mahmud, *D i v a n*, trc. B. Atalay, I, 478, 530.

dînler tarafından bugün de aynen uygulanan çok dikkate değer bilgilere rastlamaktayız. Bunlardan biri o zaman da T ü r k kadınlarının keçi kılından takma zülf yapmalarıdır²³⁶. Nitekim, kaynakta kadının (keçi kılından) zülf takıldığından²³⁷, bir kızın da zülfleştigidinden²³⁸ bahsedilmektedir. Bunun o zamanın perukası olduğunu şüphesizdir.

Bundan başka T ü r k kadınları yüzlerindeki kilları alındırmışlardı. K â ş g a r l i M a h m u d'un eserinin bir yerinde kadının yüzünü iplettiginden, yani yüzünün killarını (başka bir kadına) iple aldırdığından bahsedilmektedir²³⁹. Diğer bir yerde ise, kadınların birbirlerinin yüzlerini ipledikleri, yani birbirlerinin yüzlerindeki kilları iple yoldukları bildirilmektedir ki,²⁴⁰ bu âdet T ü r k i y e'de bugün de uygulanmaktadır. Yüz ipletmenin kaynakta bu kadar çok geçmesi, bu âdetin T ü r k kadınları arasında oldukça yaygın olduğunu göstermektedir.

Asıl üzerinde durulması gereken mesele, yüzü güzelleştirmek için başvurulan vasitalardır: T ü r k l e r, yüze sürülen düzgüne, «k i r s e n» adını veriyorlardı²⁴¹. K â ş g a r l i M a h m u d'un eserinde kadın'ın yüzüne düzgün sürdüğünden²⁴² ve düzgünün onun yüzünü parlattığından²⁴³ söz edilmektedir.

Bugün olduğu gibi, o zaman da başa ve ele kına sürüldüğü su atasözünden anlaşılmaktadır: «Z a m a n i n k o c a t t i ğ i n a , b o y a , k i n a a y i p s a y i l m a z»²⁴⁴. Yine bu atasözünden, âdetâ zamandan irtikam alınmışasına, yaşlı kadınların boyanması

²³⁶ K â ş g a r l i M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, I, 135.

²³⁷ A y n. e s e r, I, 311. T ü r k erkeklerinin de perük takıp takmadıklarını biliyoruz. K i m e k hükümdarının altın saç taşıtlarından bahsedilmesi bu ihtimali kuvvetlendirmektedir (bk. W. Barthold, *O r t a A s y a d a M oğal Fütuhatına Kadar Hıristiyanoluk*, trc. K ö p r ü l ü z a d e A h m e d C e m a l, Türkîyat Mecmuası, I, 53. İ d r i s iye istinaden).

²³⁸ K â ş g a r l i M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, III, 203.

²³⁹ A y n. e s e r, II, 355; III, 307.

²⁴⁰ A y n. e s e r, III, 104.

²⁴¹ A y n. e s e r, I, 437.

²⁴² A y n. e s e r, II, 278: «U r a g u t k i r ş e n l e n d i».

²⁴³ A y n. e s e r, 353: «K i r ş e n a n i n g y ü z i n y o r l a t t i».

²⁴⁴ A y n. e s e r, II, 304.

ve kına sürünmesi hoş karşılanıyor; fakat genç kızlar ve kadınların boyası ve kına sürünmelerinin hoş karşılanmadığı anlaşılıyor.

T ü r k kadınları yüzlerini parlatan düzgün sürünmekle yetinmiyorlardı, yanaklarına «e n g l i k» adını verdikleri kırmızı bir boyaya da sürüyorlardı²⁴⁵. Tabii söylemeye hacet yoktur ki, T ü r k l e r, bilhassa T ü r k kadınları süslenme ve güzelleşme sırasında dâima ayna kullanırlardı. Ancak K â ş g a r l i M a h m u d'un eserinde ayna kelimesi sadece iki yerde geçmektedir²⁴⁶.

4 — Güzel kokular

T ü r k l e r güzel kokulara da pek önem veriyorlardı. Onların takdir ettikleri güzel kokular arasında misk başta gelmektedir. T ü r k l e r misk'e «y i p a r» adını verirlerdi²⁴⁷. Bir atasözünde kadınların ağızlarındaki güzel koku misk'e benzetilmektedir²⁴⁸. Bir şiir parçasında bahar çiçeklerinin kokusu da misk'e benzetilir²⁴⁹. T ü r k l e r at etinin misk gibi koktuğunu ileri sürerler²⁵⁰.

Misk kutusuna «k i z» denirdi²⁵¹. Bir atasözünde «k a b i n d a n m i s k g i t s e k o k u s u k a l i r» denmektedir²⁵².

K â ş g a r l i M a h m u d'un eserinde bir adamın misk kokladığından bahsedilmektedir²⁵³. Diğer bir yerinde «b e n m i s k s a ç t i m» denmektedir²⁵⁴. Ayrıca erkeğin başka birisinin, her halde bir kadın'ın elbiselerine misk bulaştırdığından söz edilmekte²⁵⁵, ve «m i s k k o k t u» denmektedir²⁵⁶. Naklettiğimiz bu bilgi

²⁴⁵ A y n. e s e r, I, 115.

²⁴⁶ A y n. e s e r, III, 45: «f k i y ü z l ü g k ö z ü n g ü»; III, 379: «k ö z ü n g ü».

²⁴⁷ A y n. e s e r, III, 28.

²⁴⁸ A y n. e s e r, I, 327.

²⁴⁹ A y n. e s e r, II, 122.

²⁵⁰ A y n. e s e r, III, 7.

²⁵¹ A y n. e s e r, I, 327.

²⁵² A y n. e s e r, III, 48-9.

²⁵³ A y n. e s e r, III, 308.

²⁵⁴ A y n. e s e r, III, 4.

²⁵⁵ A y n. e s e r, III, 96.

²⁵⁶ A y n. e s e r, II, 6.

Türkler'in süslenmeler ve güzellesmeler yanında güzel kokuya da ne kadar önem verdiklerini göstermiştir sanızır²⁵⁷.

VI

S A Ç T U V A L E T İ

Süslenme ve güzelleşme bahsine son vermeden önce saç tuvaleti üzerinde de durmak gerekmektedir. Çünkü saç tuvaleti bir yönü ile giyim-kuşam; diğer bir yönüyle de süslenme ve güzelleşme ile yakından ilgilidir. Bu düşüncenin ile börek ile birlikte ele almamız gereken saç tuvaletini bu bahsin sonuna bıraktık.

Birçok noktalarda olduğu gibi, uzun saç meselesi de Türk erkekleri ile Türk kadınları birleşmektedirler: Şekil ne olursa olsun, Türk erkeğinin de Türk kadını'nın da saçları umumiyetle uzundur.

Türkler'de uzun saç meselesini başlangıçtan itibaren ele almak konumuzun çerçevesini aşar²⁵⁸. Selçuklular zamanında olduğu gibi²⁵⁹, Selçuklular'dan önce de erkeklerde uzun saç âdetinin Türkler arasında çok yaygınlığı bilinmek-

²⁵⁷ Yalnız Türk kadınları değil, Türk erkekleri de güzel kokmakla meşhur idiler. Misk kokusu saçan hâcîb Türk içiu bk. Muhamed b. Ahmed Tûsî, *A câib il-Mâhlukât*, nr. Minûcihr Stûde, Tahran, (1345), 418.

²⁵⁸ Bu hususta fikir edinmek için bk. E. Esin, *The Hunter Prince in Turkish Iconography*, Die Jagd bei den Altaischen Völkern, Wiesbaden, 1968, 27, 48, 50: Gerekli bibliyografya orada verilmiştir. Bunlara ilâve olarak bk. Liu, *Die Chinesische Nachrichten*, Wiesbaden, 1958 41, 495-6 (Aşağı sarkan saçlar ve kâkuller). Muhamed b. Ahmed Tûsî, *A câib il-Mâhlukât*, nr. Minûcihr Stûde Tahran (1345) 425. Gazneliler'de uzun saç için bk. A. Bonacci, *Gaznede kâzilara giriş*, Güzel Sanatlar Akademisi Mecmuası (1963), 11-12, 13. Minyatürlere göre Türkler'de uzun saç için bk. Beyhan Yürükan, *Topkapı Sarayı Müzesindeki Alblerde bulunan Bazı Rolo Parçaları*, Sanat Tarihi Yıllığı, 1964-65, 189.

²⁵⁹ Meliksah zamanında Türk erkeklerinde uzun saç için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 38. Ayrıca bk. Sibt, XVIII, 180 ab; Meliksah'ın oğlu Davud'un ölümü dolayısıyla «Etrâk'ın ve

tedir²⁶⁰. Uzun saç âdeti Selçuklu'dan zamanımıza kadar da devam etmiştir²⁶¹. Uzun saç modası Türkler'den başka milletlere de geçmiştir²⁶².

Türk erkekleri, ya saqlarını omuzlarına salverirler, yahut da başlarını kazıtlar ve sadece bir perçem bırakırlardı²⁶³. Görünüşe göre, Selçuklu devrinde her iki tip saç tuvaleti de mevcut idi. Meselâ, «sulin dî» veya «salindî» adı verilen bir saç tuvaleti vardı ki, erkeğin arkaya doğru saliverdiği saç şeklinde deniliyordu²⁶⁴. Nitekim, adamın saçını dağıttığından bahsedilmekte-

Türkmen'in saçlarını yollamaları. Uzun saç modası Selçuklu'ın sonuna kadar devam etmiştir: Son Irak Selçuklu hükümdarlarından Tugrul b. Arslan'ın tasvir eden kaynaklar saçlarının üç parça halinde sırtına düşüğünden söz etmektedirler (Meselâ b. Râvendî, *Râhat Suður*, nr. M. İkbal, 33). Anadolu Selçuklu Hükümdarlarından Mesud b. II. Külliş Arslan zamanında Türkler uzun saçlı idiler (Bk. Odo of Deuil, *De Perifictione Ludovicî VII in Orientem*, ed, and transl. by V. Berry, Newyork, 1948, 127).

²⁶⁰ Alp Arslan zamanında Türkler arasında pek yaygın bir kanata göre ta Iskender istilâsi zamanında Türkler uzun saçlıydılar (Bk. Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, III, 415). Türkler'de uzun saç meselesi hakkında bilgi edinmek için bk. Z. V. Togay, *Ibn Fadlan*, 231 v. dd. Orada gerekli bilgi verilmiştir. Ayrıca bk. Câhi, *Hilâfet Ordusunun Menkibeleri*, trc. R. Şesen, 48. Örgülü saçlar için B. Ögel, *geç. eser*, 58, 87, 169.

²⁶¹ Başın tepesinde bir tutam uzun saç bırakmak âdeti çocukluğumuzda köylerde halâ yaşamaktaydı.

²⁶² Türk kıyafetinin daha IV. asırdan itibaren Çin'e tesiri hakkında bk. Ahbâr as-Sîn w'al-Hind, nr. Sauvaget, notlar 72/12. Sâsânîler'deki uzun saç âdetinin (bk. A. Christensen, *Iran sous les Sasanides*, 510), Türkler'den geçmiş olması pek mümkündür. Meliksah zamanında Bağdad ve çevresindeki Yahudiler'in saçları Türk saçlarına benziyordu; şu halde uzundu (bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, Haydarâbâd, 1359, 38).

Görünüşe göre Mîsîr Memlûklerinde uzun saç modası kalkmıştır: Memlûkler'de uzun saç modası, Moğol tesiriyle yeniden başlamıştır (bk. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 1968, 99).

²⁶³ Z. V. Togay, *Ibn Fadlan*, 231.

²⁶⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, I, 449.

dir²⁶⁵. Toptan saç bırakın adama «s a ç l i ğ e r» deniliyordu²⁶⁶. Erkek karışmış saçını başkasına astırıyordu²⁶⁷ ve umumiyetle erkekler saçlarını kendileri tariyorlardı²⁶⁸. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde bir erkeğin (o l), saç ördüğünden söz edilmektedir²⁶⁹. Fakat, ördüğü saçın erkek saç mı, yoksa kadın saç mı olduğu söylemeliyor. Aşağıda görüleceği gibi, umumiyetle kadın saçları örgülüdür. Acaba Selçuklu devrinde erkek saçları da örülüyorumu id? Bu hususta biraz aşağıda bilgi verilecektir.

Öteki tip saç tuvaletinde tepede bırakılan perçeme «k e s m e» adı veriliyordu²⁷⁰. «A d a m s a c i n i t r a ş e t t i r d i»²⁷¹ cümlesiyle her halde adamın etrafını aldırarak, ortada perçem bıraklığı; «a d a m s a ç l a n d i»²⁷² cümlesiyle de adamın saçının perçem belli olmayacak kadar uzadığı kastedilmiştir. Erkeğin sonradan bırakıldığı saçta Türkler «i z i n ç u s a ç» adını veriyorlardı²⁷³.

İster kavga ve savaş esnasında, isterse Türk âdeti gereğince yapılan matem töreninde olsun, en kolay tutulan yer saçtı. Zira Kâşgarlı Mahmud'un eserinin bir yerinde «o (adam) o-n u n s a ç i n i y o l d u» demektedir²⁷⁴. İki kişi kavga ettikleri zaman birbirlerinin saçlarını yakalıyorlardı²⁷⁵. Bir şiir parçasında da etrafı sarılan bir beyin yakalandıktan sonra saçlarının yolunuğu ifade edilmektedir²⁷⁶. Bilindiği gibi, saç yalnız kavga ve savaş esnasında değil, matem esnasında da yolunuyordu²⁷⁷.

²⁶⁵ A y n. e s e r, 259.

²⁶⁶ A y n. e s e r, I, 416.

²⁶⁷ A y n. e s e r, II, 358.

²⁶⁸ A y n. e s e r, II, 145.

²⁶⁹ A y n. e s e r, I, 172.

²⁷⁰ A y n. e s e r, I, 434.

²⁷¹ A y n. e s e r, II, 316.

²⁷² A y n. e s e r, II, 246.

²⁷³ A y n. e s e r, I, 133 - 4.

²⁷⁴ A y n. e s e r, II, 211, 215.

²⁷⁵ A y n. e s e r, III, 401.

²⁷⁶ A y n. e s e r, III, 401 - 2. Kâşgarlı Mahmud'un saçtan yakalamaya dair verdiği bu bilgiyi diğer kaynaklar da doğrulamaktadır:

Tugrul Bey Malazgirti kuşattığı sirada (1054 - 5), onun Alkan adlı bir kumandanını, şehir surları dibinden, şehirden anitsız çıkan iki genç saçlarından yakalıyarak, esir etmişlerdi. Bızans kumandanı Basıl onun derhal başını kestirmiş ve Türkler'in üzerine attırmıştı. Bundan dolayı ümidi kırılan

Selçuklu devrinde Türk erkeklerinin büyükleri oldukları, Kâşgarlı'nın eserinde sadece bir yerde zikredilmektedir²⁷⁸; sakal ise hiç geçmemektedir. Türkler'in sakallarını kazıdıkları malümdür²⁷⁹.

Traş olma vasıtalarına gelince, Türkler sakallarını ustura ile traş ediyorlardı²⁸⁰. Saçlarını ise, çift bıçak adı verilen matkas²⁸¹ ile kesildiği şüphesizdir.

Kadın saçlarına gelince Kâşgarlı Mahmud'un eserinde kadın saçlarının örgülü olduğu açıkça geçmektedir. Meselâ, Türkler'de 'örküç', «kadın saç örgüsü» demektedir²⁸². Diğer bir yerde «kız orgülü saç sahibi oldu» denmektedir²⁸³. Örmeden önce veya yıkandıktan sonra saç taranıyordu. Tarama, ya kendisi tarafından, ya da başkası tarafından yapıliyordu. Zira, «kız saçını taradı»²⁸⁴ ve «saç taraṇaṇd i»²⁸⁵ cümleleri geçmektedir. O zaman da tarağa, ufak bir farkla, «t a r g a k» deniliyordu²⁸⁶.

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde bundan sonra verilen bilgilerde saç sahiplerinin erkek mi, kadın mı oldukları ayırdılmamıştır.

Sultan kuşatmayı kaldırmıştı (bk.

Trois Auteurs Byzantins sur les Turcs (Bu yazı *Tarih Araştırmalar Dergisi*'nde basılmıştır. Saçtan yakalama Skyritje'sde geçmektedir. Asıl metin, s. 592 - 3).

²⁷⁷ S i b t, a y n. y e r.

²⁷⁸ Kâşgarlı Mahmud, *D i v a n*, trc. B. Atalay, I, 377 : «b i z i k». Halbuki C. Brockelman bu kelimeyi «b i y i k u c u» diye tercüme etmiştir (bk. a d. g e g. e s e r, 36).

²⁷⁹ Z. V. T o g a n, *I b n F a d l a n*, 28, 140.

²⁸⁰ Kâşgarlı Mahmud, *D i v a n*, trc. B. Atalay, III, 174: Oğuzlar'ın dışında olan Türkler usturaya «yüligü» adını veriyorlardı. Oğuzlar ise bu kelime yerine «kerey» kelimesini kullanıyorlardı.

²⁸¹ A y n. e s e r, III, 126 : «k o ş b i ç e k».

²⁸² A y n. e s e r, I, 95.

²⁸³ A y n. e s e r, I, 312 : «K i z ö r k ü ç l e n d i».

²⁸⁴ A y n. e s e r, III, 260.

²⁸⁵ A y n. e s e r, II, 126.

²⁸⁶ A y n. e s e r, I, 467. Türkler Selçuklular'dan çok önce tarağı tanyorlardı. Meselâ Bulgarların kullandıkları taraklar kemiktendi (bk. B. Ögel, ad. geç. eser, 252 - 3. Ayrıca indeksine de bk.)

memektedir. Fakat, örülümsüz olduğu açıklandığı için kadın saçının söz konusu olduğunu kabul ettik. «Ö r ü l m ü s s a ç»²⁸⁷ ve «ö r - m e s a ç»²⁸⁸ ibarelerini yukarıdan beri verdiğimiz bilgiden sonra erkek saçı saymağa pek imkân görünmemektedir²⁸⁹.

Diğer taraftan, kâkül manasına gelen «p ü r ç e k» kelimesini de²⁹⁰ erkeklerle yakıştıramadık.

Bazı saç tuvaleti biçimini var ki, şüphesiz bu da kadınlar mahsustur: kadınlar bir saç demetinin üstüne ondan daha uzun olmak üzere başka saç demeti sarkıtıyorlar ve buna özel adlar veriyorlardır²⁹¹. A r t s a ç = (arka sak) tuvalettipini de²⁹² buna ilâve edebiliriz.

Bundan sonra erkekler ve kadınlar için müsterek sayılabilcek saç vasıfları gelmektedir. Meselâ «k i s a s a ç»²⁹³ «g ü r s a ç»²⁹⁴ gibi. Bâzan gür saçını ifade etmek üzere «b u l u t g i b i s a ç» deniyordu²⁹⁵.

Saç renklerine gelince, T ü r k l e r'de en bol bulunan siyah saç yanında kızılı çalan saçın da bulunduğu²⁹⁶, diğer taraftan kıvrıcık olmayan düz saç olduğu²⁹⁷ görülmektedir.

²⁸⁷ K â ş g a r l i M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, I, 69 : «Ö r ü k s a ç»; I, 103 : «Ö r ç ü k». Bu kelimenin O ğ u z c a olduğu belirtilmektedir.

²⁸⁸ A y n. e s e r, I, 129.

²⁸⁹ Belki de M o ğ o l etkisiyle, A n a d o l u S e l ç u k l u l a r i zamanındaki insan figürlerinde saçlar örgülüdür (bk. S e m r â Ö g e l, *A n a d o l u S e l ç u k l u l a r i s a n a t i n n ö n e m l i b i r k a y n a ğ i*, Türk Kültürü Araştırmalar, I/2, 201.). S e r â g e Y e t k i n, *A n a d o l u S e l ç u k l u Ş i f a h a n e l e r i*, Türk Kültürü 10 (1963).

²⁹⁰ K â ş g a r l i M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, I, 476.

²⁹¹ A y n. e s e r, II, 287 : «y e t ü t s a ç»; III, 47: «y e t r ü m s a ç». Bunların ikisi de aynı mânaya geliyordu. Bk. C. B r o c k e l m a n n, a d. g e ç. e s e r, 86.

²⁹² K â ş g a r l i M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, I, 42.

²⁹³ A y n. e s e r, I, 342: «k i r t s a ç».

²⁹⁴ A y n. e s e r, I, 319 : «ç ö p s a ç».

²⁹⁵ A y n. e s e r, I, 354: «b u l u t t e k s a ç».

²⁹⁶ A y n. e s e r, III, 386: «s u v l a ç s a ç».

²⁹⁷ A y n. e s e r, I, 105: «a r s a g s a ç».

Gerek erkekler, gerekse kadınlar, saçlarını o zaman da aynı adı taşıyan tarak ile tariyorlardı²⁹⁸.

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgiden, saçın T ü r k erkek ve kadınlarının hayatlarında oldukça büyük bir yer işgal ettiği anlaşılmıştır sanız. Diğer taraftan saç ile traş olma vasıtalarının çögunea Selçuklu devrinde de aynı adları taşımaları kültür devamlılığını göstermesi bakımından dikkate şayandır.

²⁹⁸ A y n. e s e r, I, 14, 467: 'targak'.

ALP ARSLAN ZAMANI TÜRK GIYİM - KUŞAMI

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	51 — 54
I.	
ELBİSE MALZEMESİ	54 — 59
1 — Kumaşlar	54
2 — Kürkler	57
II.	
Türk Kıyafeti	59 — 71
1 — Börk	60
2 — Kaftan	62
3 — Şalvar	66
4 — Çizme	67
5 — Ayakkabılar	70
III.	
Elbise Yardımcıları	71 — 74
1 — Kuşak	71
2 — Kemer	72
3 — Uşkur	73
4 — Eldiven	73
5 — Mendil	73
IV.	
Elbise Bakım ve Muhofazası	74 — 75
V.	
Süslenme ve Güzelleme Şekil ve Vasıtaları	75 — 84
1 — Süslenmede kullanılan kıymetli madenler ve taşlar ..	76
2 — Süslenme ve süs eşyaları	78
Küpe	78
Gerdanlık	79
Bilezik	80
Yüzük	80
Gözlük	81
3 — Güzelleşme	81
4 — Güzel kokular	83
VI.	
Saç Tuvaleti	84 — 89

SATINALMA